

महात्मा गांधींचें दर्शन

[१९४३ च्या गांधी सप्ताहानिमित्त आचार्य शं. द. जावडेकर
यांनी येरवळा तुईगांत दिलेली प्रवचने.]

लेखक

पां. स. साने गुरुजी

[सर्व हक्क स्वाधीन]

प्रथमावृत्ति]

किंमत २॥ रुपये

[सन १९४८

प्रकाशकाचें निवेदन

पूज्य साने गुरुजी यांच्या आत्यंतिक प्रेमामुळेच वाचकांस महात्मा गार्गीचें दर्शन घडविण्याचा मळा सुयोग येत आहे. इतर अनेक कामें मागें असतांनाही निर्व्याज आपुलकीनें गुरुजींनीं वेळांतवेळ काढून या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीस परवानगी दिली. वास्तविक हीं प्रवचनें आचार्य जावडेकरांनीं येरवडा तुरुंगांत दिलेलीं. त्यांचीं टांचणें गुरुजींकडे होती; त्यावरून त्यांनीं हीं प्रवचनें 'मन्वन्तर' मासिकाच्या वाचकांसाठीं खास लिहून काढलीं. आचार्य जावडेकरांनींही ती प्रसिद्धीस परवानगी दिली व त्याचीं मुद्रितें नजरेखालून घातलेलीं आहेत. या त्यांच्या सहकार्याबद्दल प्रकाशक आपली कृतज्ञता व्यक्त केल्याशिवाय कसा राहील ?

प्रकाशक— नारायण लक्ष्मणराव कीकाटे,

३०० सदाशिव पेठ, पुणे २.

मुद्रक— भाऊ लक्ष्मणराव कीकाटे, हनुमान उपजाना,

३०० सदाशिव पेठ, पुणे २.

आचार्य जायदेकर

प्रा. स. सामे, गुरुजी.

प्रास्ताविक दोन शब्द

१९४२ च्या सत्याग्रह संप्रामाच्या निमित्ताने येरवडा तुळंगांत बंदीत अघताना १९४३ च्या सप्टेंबर अखेर गांधीसहाह साजरा करण्यात आला. त्यावेळीं सहकारी राजबंदीपुढे मी सात प्रवचने दिली. त्यावेळीं हीं प्रवचने कोणां लिहून घेत असेल व तीं प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग येईल अशा मला कल्पनाहि नव्हती. यानंतर १९४४ च्या एप्रिलमध्ये मी तुळंगातून सुटलों. पुढे तीन साडेतीन वर्षांनी श्री. कोकाटे यांचे एक पत्र मला आले व त्याच्या बरोबर माझ्या या प्रवचनांपैकी पाहिल्या प्रवचनाची पेज प्रुफेहि आली ! “श्री. साने गुरुजी यांनी आपली सात प्रवचने लिहून घेतली आहेत व त्यांचे पुस्तक काढण्याची त्यांची इच्छा आहे तरी आम्हांस तशी परवानगी असावी” अशी विनंती श्री. कोकाटे यांच्या पत्रात होती. मला हे पत्र वाचून आनंद तर झालाच, पण आश्चर्यहि वाटले. श्री. साने गुरुजी माझ्या प्रवचनांना इतके महत्त्व देतील व ते तीं लिहून ठेवतील याची मला मुळींच कल्पना नव्हती.

या पुस्तकातील विचार माझे आहेत व शब्दहि बहुतांशी माझेच आहेत; पण गुरुजींच्या लेखणीचा स्पर्श झाल्याने त्यांना प्रसन्नता प्राप्त झालेली आहे. हा गुरुजींचा माझ्यावर एक प्रसादच आहे असें मी समजतो. आमच्या दोघांच्या तुळंगातील एकत्र सहवासाचे हे एक मूर्त स्मृतिचिन्ह आहे. याच दृष्टीने मला हे पुस्तक अत्यंत प्रिय आहे. गुरुजींनी लिहिले तसेच ते मगठी वाचकापुढे जात आहे. याबद्दल मी गुरुजींचा व श्री. कोकाटे यांचाहि आभारी आहे.

शिवाजी नगर, पुणे नं. ५
ता. ५-१०-४८

शं. द. जावडेकर

निवेदन

बेचाळीसच्या स्वातंत्र्ययुद्धांतील तुरुंगवासांत महाराष्ट्रांतील महान् ध्येयार्थी विचारवंत आचार्य जावडेकर यांची बौद्धिक, प्रवचने ऐकायला मिळालीं. आचार्य भागवतांची जागतिक तत्त्वज्ञानावरची ५०-६० तेंजस्वी प्रवचने मी पकडला जाण्याआधीच होऊन गेलीं होती. नाहीतर तोहि अमर लाभ झाला असता. भरभर टिपून घेण्याची मला संवय. पूज्य विनोबाजींचीं गीताप्रवचनें ३२ सालीं धुळें तुरुंगांत टिपून घेतलीं. तीं आतां प्रसिद्ध झालीं आहेत. ४३ मध्ये अचार्यांनीं गांधीजयान्ति सप्ताहांत महात्मार्जांच्या दर्शनावर, तत्त्वज्ञानावर सात प्रवचनें दिलीं तीं मी येथें दिलीं आहेत. क्वचित् संदर्भ तुटला असेल. कोठें अर्थबोध स्पष्ट नसेल, तर तो माझा दोष आहे. धाईत टिपून घेतांना राहून गेले असतील कांहीं शब्द, काहीं विचार. या प्रवचनांत जें चांगलें आहे. तें आचार्यांचें. त्यांना सारें श्रेय. मी केवळ लेखक. जे दोष असतील त्यांची क्षमा मागण्यापलीकडे मी काय करूं ?

पां. स. साने

महात्मा गांधींचें दर्शन

प्रकरण १ लें

आज भाद्रपद वद्य द्वादशी. या तिथीला जी तारीख येते तिच्या पासून आरंभ करून दोन आक्टोबरपर्यंत आपण गांधीजयंतीसहाद पाळीत असतों. भाद्रपद वद्य द्वादशीस पंचागाप्रमाणें महात्माजींचा जन्म झाला इमजी जन्मतारीख २ आक्टोबर जगभर सर्वत्र २ आक्टोबरलाच गांधीजयंती होते. भाद्रपद वद्य द्वादशीस आता रेंटिया वारस म्हणजे चरक्याची द्वादशी असें नाव देण्यात आलें आहे. कारण महात्माजी म्हणजे रेंटिया ते एकदा म्हणाले होते, माझा वाढदिवस साजरा करायचा असेल तर खादी खप्रा चरका सर्वत्र न्या म्हणून त्याच्या जन्मतिथीलाच रेंटिया वारस नाव देऊन गुजराथनें चरका अमर केला. म्हणजेच एक प्रकारें महामाजींना व त्याच्या कार्याला अमर केलें आहे असा हा गांधीजयंतीसहाद आपण आजपासून सुरू करीत

आहोत. या सप्ताहाच्या कार्यक्रमात गाधीतरज्ञान किंवा गाधीदर्शन या विषयावर सात दिवस सात प्रवचनें देण्याचे मां योजिलें आहे. महात्मा गाधी हे आज २५।३० वर्षे आपल्या पुढें सतत उभे आहेत. नाना स्वरूपात उभे आहेत महान् क्रान्तिकार्य त्यांनीं चालविलें आहे. आपणहि सारे त्यांच्या या कामामध्ये आपापल्या शक्तीप्रमाणें भाग घेत आहोत. महात्मा गाधींचें चरित्र जगाला नवीन दृष्टिकोण देणारें असल्यामुळें त्याला गाधी-दर्शन किंवा सयाग्रहदर्शन असें नाव द्यायला हरकत नाहीं आज आपल्या देशात अनेक दर्शनें रूढ आहेत निरनिराळीं दर्शनें मोठमोठ्या विभूतींनीं या देशाला प्राचीन काळापासून दिलीं आहेत. परंतु महात्मा गाधींनीं आपणखी एका नवीन दर्शन दिलें आहे, अशा श्रद्धेनें आपण त्यांच्याकडे वघतो, त्यांच्या कार्यात सामील होतो महात्मा गाधींच्या चरित्राच्या द्वारां हें नवीन दर्शन, हें नवीन तत्त्वज्ञान जगाला मिळत आहे, या निष्ठेनें आपण त्यांचें शक्यनुसार अनुसरण करीत आहोत

ज्या वेळेस एखाद्या पुढाऱ्याच्या विचारास आपण दर्शन असें नाव देतो, त्या वेळेस ते विचार आपल्या जीवनाच्या सर्वां अंगाना स्पर्श करणारे आहेत असें आपण समजत असतो. जीवनाच्या संपूर्ण तत्त्वज्ञानाला आपण दर्शन हें नाव देत असतो. सारें जीवन अतर्बाद्ध कर्मे आहे व तें कसें असावें याचें अचूक व सम्यक् दर्शन जो महापुरुष घडवितो, त्याच्या विचारांना, त्याच्या तत्त्वज्ञानाला आपण दर्शन हीं पारिभाषिक सज्ञा देत असतो अशीं दर्शनें जगात निरनिराळ्या वेळीं रूढ होत असतात. आजहि

आहेत महात्मा गार्धीरुडे केरळ एक मोठे राजकीय पुढारी
 एवढ्याच दृष्टीने आता आपण पहात नाही जगहि
 एवढ्याच अर्थाने पहात नाही आज जगात सर्वतोमुखी
 “आम्हास नरीन जग निर्माय्याचें आहे,” ही भाषा ऐकू
 येते ही भाषा राजकारणाहून अधिक व्यापक आहे.
 एखादी नरीन शासनपद्धतीच फक्त आम्हास निर्माय्याची
 आहे असें नाही, एखादे नरीन राष्ट्रच फक्त निर्माय्याचें
 आहे असें नाही, तर नरीन जग निर्माय्याचें आहे हें
 ध्येय आज सर्वांसमोर उभें आहे हे ध्येय सर्वत्र
 उचारिलें जात आहे. सर्व जनतेत नरीन जग निर्माण
 करण्याची आशा आकांक्षा आज उत्पन्न झाली आहे. आणि
 जनतेत सर्वत्र उत्पन्न झालेली जी ही आशा तिच्या पूर्तीसाठी,
 हें नरीन जग प्रत्यक्षात यायें. यासाठी आज जगात अनेक
 लोक प्रयत्न करीत आहेत असे प्रयत्न करणाऱ्यांपैकीच
 महात्मा गार्धी हेहि एक आहेत कोणी शस्त्रबळानें युद्ध
 करून नरीन जग निर्माण पाहात आहेत कोणी शस्त्रबळानें
 क्रान्ति घडवून आणून जगाचा कायापालट करू पाहात
 आहेत. एखादे युद्ध पुकारून त्यात मिळणाऱ्या विजयातून
 नरीन दुनिया पैदा करू, नरीन जग निर्माण अशी आशा
 कोणी उराशी वाळवून आहेत परंतु या मार्गांनी नरीन
 जग निर्माण होईल असें महात्मा गार्धींना वाटत नाही.
 महात्मा गार्धींचें जीवनाचें दर्शन या लोकांच्या दर्शनापेक्षा
 निराळें आहे त्यांनीं गेलीं २०१५ वर्षे किंवा आफिसेत
 असल्यापासून जो प्रयोग सुरू केला आहे, ज्या अनेक
 चळवळी त्यांनीं केल्या व करीत आहेत, त्या सर्वांच्या

जुडाशीं असें एक तत्त्वज्ञान आहे, असें एक विशाल दर्शन आहे कीं त्याला इतिहासात दुसरा दावला नाही महात्मा गांधी क्रान्तिनारी आहेत परंतु आजपर्यंत होऊन गेलेल्या सर्व क्रान्तिनाराकाहून ते निराळे आहेत ते एक थोर धर्म पुरुष आहेत परंतु आजपर्यंत होऊन गेलेल्या धर्मपुरुषाहूनहि ते विभिन्न आहेत ते एक थोर राजकीय नेते आहेत परंतु इतर सर्व राजकीय नेत्याहून ते निराळे आहेत त्याची विभूते अगो संपादन भिन्न असली तरी ते पुन पुन्हा सागत असतात कीं मी जें काहीं सागत आहे, मी जीं तत्त्वे सागत आहे त्यांत नवीन असें काहीं नाही मी पूर्वीचीच तीं सनातन तत्त्वे सागत आहे महात्माजी जरी असे म्हणत असले तरी त्या जुन्या तत्त्वांच्या आचरणासंबंधी ते नवीन दृष्टि देत आहेत यात शका नाही महात्माजी जें सागत आहेत तें जुने हि नाही व नवीनहि नाही ते जीं तत्त्वे सागतात तीं जुनी म्हणजे शिळीं या अर्थानें सागत नाहीत काहीं तरी नवीन अर्थ त्या जुन्या तत्त्वात ते ओततात आणि यामुळेच सर्व हिंदी जनतेचें चित्त त्यांनीं ओढून घेतलें आहे. नवीन हिंदी राष्ट्र निर्माण करण्यासाठीं झगडणारी जी कॉंग्रेस संस्था तिचें चित्त त्यांनीं ओढून घेतलें आहे आणि कॉंग्रेसच्या नेतृत्वामुळे राजकीय पुढारी म्हणून आज जगापुढें ते आहेत कॉंग्रेस मध्ये ते आले व राजकारण हा त्यांचा नित्याचा एक व्यवसाय झाला परंतु त्यांचा संदेश राजकारणापुरताच नाही. राजकारण म्हणजे काहीं संपूर्ण जीवन नाही राजकारणाच्या मर्यादा ते जितक्या समजतात तितक्या अन्य कोणासहि समजलेल्या नाहीत.

महात्मा गांधीसारखी अलौकिक विभूति जनतेच्या संसारांत जेव्हां उतरते, एखादें नवीन तत्त्वज्ञान घेऊन जेव्हां ती जनतेसमोर येते, तेव्हां ती केवळ शब्दपांडित्याने पुढे येत नसते. अशी विभूति आपल्या आचरणाने जगासमोर येते; ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. गीतेवर लिहिलेल्या अनासक्तियोगाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी म्हंटले आहे, “गीतेचा केवळ शास्त्रीय पांडित्याच्या दृष्टीने विचार करण्याची माझी पात्रता नाही. परंतु त्या तत्त्वांचे आमरण आचरण करण्याची खटपट करणारा या दृष्टीने माझी पात्रता आहे.” अशा अर्थाचे त्यांचे शब्द आहेत. कोणत्याही तत्त्वज्ञानाचे रहस्य काय, त्या तत्त्वज्ञानाचे मर्म काय, असा जेव्हां प्रश्न समोर येतो, तेव्हां त्याचे अनुकरण करून पाठा हेंच उत्तर असते. प्रत्यक्ष व्यवहार हीच त्या तत्त्वज्ञानाची कसोटी. ज्या व्यवहारांत आपणांस रहावयाचे असते त्या व्यवहारांतच जर ते तत्त्वज्ञान आपण आणू लागलो तरच त्याचे रहस्य कळेल आणि याच दृष्टीने महात्माजींनी अनासक्तियोग पुस्तक लिहिले. आणि भगवद्गीतेच्या अर्थासंबंधाने ज्या निरनिराळ्या मीमांसा आजपर्यंत झाल्या, त्यांहून नवीन दृष्टि त्यांनी दिली आहे.

अनासक्तियोग हें छोटें पुस्तक आहे. भगवद्गीतेतून अहिंसा धर्म निघू शकतो असे त्यांत महात्माजी सांगतात. भगवद्गीतेत अहिंसा आहे. ही गोष्ट आपल्या जड बुद्धीला समजली नसती. असे कोणी पूर्वी सांगता तर आपण हसलो असतो; परंतु नव्या दृष्टीने पूर्वीच्या ग्रंथाकडे पाहण्याची दृष्टि आली म्हणजे मग वाटू लागते की महात्माजी म्हणतात ते बरोबर असू शकेल. ही नवी दृष्टि देणारा मनुष्य भेटला पाहिजे.

असा मनुष्य भेटला की सामान्य माणसालाही मग तें सारें बरोबर वाटूं लागतें सत्य, अहिंसा हे शब्द नवीन नाहींत. हीं तत्त्वे नवीन नाहींत. परंतु या तत्त्वाचा व्यापारशी कोठें कसा सवध आणायचा हा प्रश्न असतो आणि जेव्हां हीं तत्त्वे व्यवहारात आणण्याची धडपड सुरू होते तेव्हां सत्यनिष्ठेला निराळाच अर्थ येतो. अहिंसाव्रत पाळा असें आजपर्यंत अनेकानीं सांगितलें आहे परंतु अहिंसाव्रत पाळणाऱ्यानें, सत्याचें व्रत पाळणाऱ्यानें, जुलमी कायदा मोडायचा हें आजपर्यंत कोणी सांगितल्याचें उदाहरण नाहीं. राजकारणात सत्य, अहिंसा पाळा असें सांगणारा कोणी आजपर्यंत झाला नाहीं. सत्यासाठीं, अहिंसेसाठीं राजकारणाचा संन्यास घेऊनले, राज्यें, साम्राज्यें सोडून भागीरथीच्या तीरावर किंवा हिमालयांत जाऊन बसलेले असे प्येयार्थी लोका आपणास दिसनात अशा सर्व-संन्यास वृत्तींतच परम आनंद आहे असें मानणारे व सांगणारे पुरुष झाले पूर्वी झाले, आजहि असतील. जो मोक्षार्थी आहे, ज्याला मोक्षाची तळमळ आहे, त्यानें कुटुंब, राज्य, व्यवहार, हा संसार याचा त्याग करूनच गेलें पाहिजे असें ते सागत. भौतिक सुखापेक्षां अशा संन्यासात अधिक आनंद आहे असें ते म्हणत. सर्व धर्मांतून असें सांगितलें आहे असें वर्तनच आमप्राप्तीचें खरें साधन अर्श घोषणा सर्व धर्म करतात गरा आनंद समारात नमून परमायांत आहे असें सांगणारे मंडाळे आजपर्यंत झाले आणि अशा मोक्षार्थी ऋषीमुनीनी, यतीनी, राजर्माचा संन्यास करून एताश राजा निवृत्त होत असेल तर त्याला तू राज्य सोडूं

नकोस, जी काहीं हिंसा होईल ती अपरिहार्य समजून वाग असें सांगून प्रवृत्त केले आहे. राजे लोकाना वाटे कीं यति धर्म श्रेष्ठ आहे आमच्या राजधर्मांत हिंसा, अन्याय, अप्रा-
माणिकपणा पदोपदीं येतात प्रसर्गों कठोर व्हावें लागतें, शासन करावें लागतें, सत्य मोडावें लागतें, दम दाखवावा लागतो. हा राजधर्म पापमूलक आहे नकोच हा. असें म्हणून काहीं राजे खरोखरचा निवृत्त होऊ पाहात. श्री शिवाजी महाराजहि एकदा निवृत्त होऊ पाहात होते तुकाराम महाराजांनी त्यांना सांगितलें, “ तू समर्थ्यांकडे जा ” शिवाजी महाराज समर्थ्यांकडे गेले समर्थ्यांनी सांगितलें, “ शिवा, लोक-
समूह व समाजधारणा यासाठीं स्वधर्म सोडून जाऊ नका. जी काहीं कठोरता तुमच्या धर्मांत येईल ती अपरिहार्य समजा ” अशा उपदेश आजपर्यंत सारे करित आले. राजकारणात हिंसा, अमत्य असणारच, अपरिहार्य आहेत या गोष्टी, अनासक्तबुद्धीने त्या गोष्टी कराव्या असें सांगत. लोकमान्य टिळकहि असेंच सांगतात -

वास्तविक धर्माला असा उपदेश करावा लागतो कीं ससारांत फार नका रमू परमार्थांकडे लक्ष द्या नेहमी धर्मप्रथातील सवादातून पूर्वपक्षी हा ससाराची बाजू घेणारा असतो. आणि त्याला उत्तर देणारा उत्तरपक्षी हा परमार्थाचा उपदेश करित असतो परंतु आपणास गीतेत निराळ्याच देखावा दिसतो येथे अर्जुन निवृत्त होऊ पाहात आहे परमार्थांकडे जाऊ पाहात आहे, तर गीता त्याला निवृत्त न होऊ देता कर्मप्रवृत्त करित आहे गीता सन्यासमार्गी आहे, सर्व ससार सोडून जाऊ पाहणाऱ्यास कर्मप्रवृत्त कर-

णारी आहे, निवृत्तिधर्मीयांस प्रवृत्तीच्या पक्षाच्या वाजूने उत्तर देणारी म्हणून गीता आहे, असे आपण मानीत आलों ते काहीं खोटें नाहीं. परंतु महात्मा गांधींनी जी भूमिका घेतली आहे, ती प्रवृत्तीची असली तरी गीतेहून निराळी आहे. ते आपल्या भूमिकेवरून एक निराळीच दृष्टि देत आहेत. राजकारणांत हिंसा आहे वगैरे शंका घेणाऱ्यांस महात्माजी असे नाहीं उत्तर देत कीं 'अपरिहार्य समजून अनासक्त राहून ती हिंसा तूं कर. ते निराळ्याच रीतीने शका निरसन करूं पाहतात. राजकारण, व्यवहार वगैरेत पूर्वजांनी ज्या मर्यादा घातल्या आहेत, त्या सोडून पुढें जाण्याचा काळ आला आहे. पूर्वीच्या धर्मस्थापकांनी, यति-मुनींनी ज्या मर्यादा सांगितल्या, ज्या अनुज्ञा सांगितल्या, त्या आवश्यक नसून क्षम्य आहेत. राजानें हिंसा केलीच पाहिजे असा त्याचा अर्थ नसून त्यानें हिंसा केली तर ती क्षम्य आहे असा अर्थ आहे. परंतु क्षम्य म्हणून Permissible म्हणून जी गोष्ट सांगतली ती कर्तव्य नाहीं ठरत. आपद्धर्म म्हणून ती आहे. ती गोष्ट obligatory केलीच पाहिजे अशी नाहीं. कर्तव्ये व्यवहारांत आणताना अपरिहार्य म्हणून त्यांनी कांहीं अनुज्ञा दिल्या. परंतु शेवटीं एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं आपणास आपला व्यवहार दिवसेंदिवस अधिक उत्तम पातळीवर न्यायचा आहे. व्यवहार व्यवहार असे म्हणत वसून कर्तव्ये खाली ओढायची नाहींत. महात्मा गांधी भगवद्गीतेकडे या दृष्टीने पाहतात. या दृष्टीने तिचे प्रिचेन करू पाहतात. राजकारणात ज्या गोष्टी नडत आहेत, अडत आहेत, त्यांच्या निराकरणार्थ जी शयती

आहे असे त्यांनी अनेक वेळां सांगितले आहे. महात्मा गांधींची जी राजकीय भूमिका आहे ती पूर्वी कोणीहि घेतलेली नाही. पूर्वी म्हणत राजकारण करा ते करतांना जी हिंसा वागरे करावी लागेल ती निव्वर बुद्धीनें, अनासक्त रीतीनें करा. पूर्वीच्या लोकांनीं अहिंसा, सत्य इत्यादि तत्वांचाहि जणूं श्रमविभाग केला. बुद्ध, ख्रिस्त, महावीर यांनींच यतिधर्मांत संपूर्ण अहिंसा आणली. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत, राजकारणांत अहिंसा कशी आणता येईल ते त्यांनीं सांगितले नाही. तसा प्रयत्नहि कोणी केला नाही. महात्मा गांधी आज असे म्हणतात कीं, मी सत्य, अहिंसा इत्यादि तत्त्वे सर्व जीवनांत आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत, समाज, राजकारण, धर्म सर्व ठिकाणींही सनातन तत्त्वे आणण्यासाठीं मी झटत आहे. यामुळेच महात्माजी आज नवीन दर्शन देत आहेत. पूर्वजांचे प्रयोग आणखी पुढे नेत आहेत. त्यांत भर घालीत आहेत. नवीन दृष्टि व नवीन अनुभवांचे तत्त्वज्ञान देत आहेत. ते आज म्हणतात कीं, सत्यनिष्ठ ज्याच्या रूढाचयाचें असेल त्यानें सरकारशीं झगडले पाहिजे. अन्याय्य सरकारशीं जोपर्यंत आपण झगडत नाहीं तोपर्यंत आपण सत्यनिष्ठ आहोंत, धर्मनिष्ठ आहोंत, अहिंसक आहोंत, असा दावा करणें खोटे आहे. हीं थोर तत्त्वे आपण पाळतो असें म्हणणें खोटे आहे. महात्माजी राजकारणांत शिरले ते जगाची सुधारणा करावी म्हणून नाहीं शिरले. या वृत्तीनें ते राजकारणप्रवृत्त झाले नाहीत. स्वतःची सुधारणा करण्यासाठीं म्हणून ते राजकारणांत उतरले. स्वतःची सुधारणा, स्वतःची आध्यात्मिक व

नैतिक सुधारणा करता करता त्यांना असें दिसून आलें कीं स्वतःची सुधारणा व जगाची सुधारणा या गोष्टी भिन्न नाहींत त्या एकच आहेत ते दक्षिण आफ्रिकेंत गेले बॅरिस्टर होऊन गेले परन्तु तेथें त्यांना लौकरच असें दिसून आलें कीं झगडा केल्याशिवाय स्वतःचा धर्म पाळता येत नाहीं मी येथील सरकारशीं झगडा न करीन तर माझा विकास थांबेल, मी कतव्यच्युत होईन, मी आत्म्याची प्रतारणा केली असें होईल असें त्यांना वाटलें. आणि हा झगडा केवळ माझाच न राहाता तो सर्वांचा झाला पाहिजे, असेंहि त्यांस दिसलें आणि हा झगडा आजपर्यंत कधीं कोणी केला नाहीं अशा पद्धतीनें करायला ते उभे राहिले. सत्यार्थी लोकानीं राजसत्तेनिश्चिद् झगडा केल्याची उदाहरणे जगाच्या इतिहासात फार थोडीं आहेत आपल्या देशांत फारशी नाहींत व जगाच्या इतिहासांतहि फारशी नाहींत. महात्मा गांधींचा हा प्रयोग असा अपूर्व आहे द आफ्रिकेंत त्यांना दिसले कीं मी जर झगडणार नाहीं तर मला धर्म पाळतां येणार नाहीं इतरहि बधु न उठतील तर त्यांचेहि कल्याण नाहीं त्यांनीं हि या झगट्यांत आलें पाहिजे द. आफ्रिकेंतील झगडा तेथाल सत्र हिंदी जनतेचा त्यांनीं केला परन्तु पुढें असें दिसलें कीं दक्षिण आफ्रिकेचा प्रश्न मुटायला ह्या असेल तर हिंदुस्थान स्वतंत्र केला पाहिजे जापयत हिंदुस्थान स्वतंत्र होत नाहीं तोंपर्यंत हिंदी जनतेचे, जगांतील गुलामगिरीचे प्रश्न मुटणार नाहींत. म्हणून आफ्रिकेनून येथे येऊन हिंदी जनतेच्या हातभ्याचा प्रश्न त्यांनीं हातीं घेतला आणि हिंदी स्वातंत्र्यार्थे लढतां लढतां त्यांना असें

दिसून आल की हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न जगाशी जोडलेला आहे साऱ्या जगाचीच सुधारणा झाली पाहिजे तोंपर्यंत माझा, देशाचा किंवा इतर देशाचाहि प्रश्न खऱ्या संपूर्ण अर्थाने सुटणार नाही. अशा रीतीने स्वतःच्या कष्टिधर्मातून, स्वतःच्या वैयक्तिक मोक्षातून ते समष्टीच्या, सर्व जगाच्या धर्माकडे, जगाच्या मोक्षाकडे आले स्वतःच्या मोक्षाची त्यांना जितकी उत्कट इच्छा आहे, तितकीच जगाच्या मोक्षाचीहि आहे सारं जग सुधारण्याचें असेल तर राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण हीं अलग ठेवून चालणार नाहीत ही गोष्ट त्यांना स्पष्टपणे दिसली आणि म्हणून ते जरी मोक्षार्थी असले तरी ते राजकारण करू लागले अर्थकारण करू लागले आणि हे सर्व व्यवहार करित असताना एक नवीन दृष्टि त्यांनी दिली धर्म या सर्वां गोष्टींत भरून राहिल आहे, सत्याची व अहिंसेची हवा या सर्वांत खेळती राहिली पाहिजे असे त्यांनी शिकविले महा मार्जाची दृष्टि मोक्षार्थी असली तरी अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्वांत ती वापरत असते त्याची चतुर्विध दृष्टि आहे एकांगी नाही या चारी गोष्टी सत्य व अहिंसेच्या पायावर उभारता आल्या तरच खरें स्वराज्य लाभेल असे त्यांचे मत आहे यालाच ते स्वराज्याचा चौरस Square of Swara असे म्हणतात या चौरसाच्या एका बाजूस अर्थकारण व राजकारण आहे दुसऱ्या बाजूस धर्म व नीति आहे

असा हा चौरस आहे. अर्थकारण आणि राजकारण यात धर्म व नीति आणणे हे महात्माजींच्या जीवनाचे ध्येय आहे. आजपर्यंत जे धर्मशिक्षक झाले त्यांनी राज्यव्यवहार करताना थोडीशी हिंसा अपरिहार्य आहे असे सांगितले ही हिंसा ते गृहितच वरून चालले ही हिंसा राजकारणातूनहि कशी कमी करता येईल व एक दिवस अजीबात कशी नष्ट करता येईल याचा विचार आजपर्यंत कोणी केला नाही. तसेच अर्थकारणात, व्यापारांत खोटेपणा थोडा यायचाच, थोडी लपटाडी असायचीच असे जणू आपण म्हणत होतो सत्य, अहिंसा इत्यादि तरणे आपण यतीच्या, साधुमताच्या कम्पा उडात नेऊन ठेवून दिली व्यवहारात असे कसे चालेल असे म्हणत बसलो परंतु महात्माजींनी ही परंपरा झुगारून दिली आहे आजच्या अर्थकारणात अन्याय, पिळवणूक असेल, खोटेपणा असेल तर निराळेंच अर्थशास्त्र निर्मूया असे ते म्हणू लागले चरका, ग्रामोद्योग यंत्रेच्या द्वारा अर्थकारणात ते समता आणा असे शिकवू लागले धर्मकारणातहि सत्य व अहिंसा त्यांनी आणिला ते सर्व धर्म समान मानतात ज्या अर्थाने महात्माजी सर्व-धर्म-समान याचा स्वीकार करतात त्या अर्थान पूर्वी कधी केला गेला नव्हता सर्व धर्म एकच आहेत, हिंदुधर्म, ख्रिश्चनधर्म, मुसलमानी धर्म, बुद्धधर्म इत्यादि धर्म एकाच भूमिकेवर उभे आहेत असे कोणी म्हटले तर आपणास पटणार नाही, परंतु महात्मा गांधी ज्या दृष्टीने विचार करतात, त्या दृष्टीने सर्वधर्म समान आहेत, असे मानण्यास प्रत्ययास वाटत नाही

अनासक्ति-योग लिहितांना महात्माजींनी कोणती दृष्टि

घेतली आहे ? अर्जुन लढत नसतो. तो युद्ध टाळू पाहतो. श्रीकृष्ण त्याला झगडा करायला उद्युक्त करतात गीता ही युद्धार्थ प्रवृत्त करणारी आहे ही गोष्ट महात्माजी मानतात कोणी म्हणतात की महात्माजी तर अहिंसा शिक्वितात. आणि पु हा गीतेला कसे मानतात ? अर्जुन शस्त्र खाली टाकतो महात्माजीहि शस्त्र दूर ठेवा सागत आहेत महात्माजीची भूमिका व अर्जुनाची भूमिका दोन्ही समान आहेत, असें काहीं प्रचनकार अद्यापहि सागतात अर्जुन काय म्हणत होता ?

“ यदि मामप्रतीकारमशस्त्र शस्त्रपाणय
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतर मयेत् ” ॥

अर्जुन म्हणतो “ हार्ती शस्त्र न घेतलेल्या व प्रतिकार न करणाऱ्या मला जरी कौरवांनी मारलें तरी तेंही माझ्या कल्याणाचेंच होईल. ” अर्जुन नि शस्त्र व अप्रतिकार असा आहे. परंतु महात्माजीची भूमिका निराळी आहे. ते हार्ती शस्त्र देत नाहीत, परंतु प्रतिकार करू नका असें त्यांनीं कधीहि सांगितलें नाही. अर्जुनाची भूमिका आपण जरा अशी माझ या, हे इज्ज आपलेच वधु आपण जाति, धर्म, देश याचे भेद लक्षात आणता कामा नये, त्यांना बधु म्हणूनच आपण मानलें पाहिजे त्यांनीं आपला द्वेष केला तरी त्यांचा आपण नाहीं करता कामा त्यांच्यावर प्रेम करावें. (भगवद्गीतेनेंही असा उपदेश ठायीं ठायीं केला आहे त्यात काहीं नवीन नाही.) परंतु भगवद्गीतेच्या शिक्षणाचा असा अर्थ नाहीं कीं अन्यायानें कोणी राज्य घेतलें तरी स्वस्थ वसावें आपल्या बघूनींच राज्य घेतलें. घेईनात का.

काय हरकत ! सर्वास्व घेतलें तरी आपण प्रतिकार न करता स्वस्थ वसावे, असें अर्जुन म्हणतो त्यानीं झगडा सुरू केला, तरी आपण निमुटपणें बसायें असें तो म्हणतो परंतु अर्जुनाची ही भूमिका मान्य केली तर जगाचें, समाजाचें, सस्कृतीचें रक्षण होणार नाही म्हणून श्रीकृष्णानीं अर्जुनास या नैष्कर्म्यापासून परावृत्त केलें. अर्जुनानें अहिंसाप्रादाच्या दृष्टीनें प्रश्न केलाच नाही तो का अहिंसेला कटाळला होता ? नाही अहिंसेचा पूर्वपक्षहि त्यानें केला नाही अहिंसेचा मुद्दा त्यानें काढलाच नाही म्हणून त्या मुद्द्याचें गांतेत खडनहि नाही अर्जुनाची भूमिका एवढीच होती कीं, नातलगाची, आप्तेष्टाची, गुरु जनाची हिंसा करावी कीं नाही ज्ञानेश्वरींत अर्जुनाची भूमिका फार उत्कृष्ट रीतीनें माडलेली आहे

आम्हां दिगतीचे भूपाळ । विमाडूनि सकळ

मग सतोपविजे कुळ । आपुलें जें

अर्जुन क्षत्रियत्व विसरला नव्हता. जगातील राजे महाराजे जिंकारें जगाचें राज्य मिळवून आपल्या कुळाचा गौरव वाढवता आपल्या देशाचें, राष्ट्राचें वेगळें इतराना निर्दाळून वाढवतें ही पूर्वजाची प्रथा तो जाणतो परंतु जगाला जिंकून ज्याचा गौरव वाढवावयाचा, त्यानाच आज कसें मारायचें ? त्या आप्ताना, आपल्याच कुळातील बधूना कसें मारायचें हा प्रश्न अर्जुनाला पडतो ज्या कुळ्याच्या मोटेपणासाठी इतराना जिंसायचें त्या माझ्या कुळालेतल्याना कसें मारू असें अर्जुन मोट्या विपणगतेनें विचारतो

“ ऐसियाते कैसेनि मारु । कवणावरी शस्त्र धरु
निजहृदया करु । घातु केरी ”

अर्जुनासमोर युद्ध करावें कीं न करावें असा प्रश्न नाही. इतराशीं लढावे, स्वकीयाशीं लढू नये ही गोष्ट अर्जुन जाणतो. या स्वकीयाशीं, गुरुजनाशीं कमें लढू हा त्याचा प्रश्न आहे. मी युद्ध करणार नाही, मी रानावनात जातो असे अर्जुन म्हणतो परंतु श्रीकृष्णानां त्याच्या विचारातील चूक दाखवून, त्याच्या प्रश्नातील चूक दाखवून त्याला युद्धप्रवृत्त केले आहे अर्जुन म्हणतो, “ मला नको हें राज्य या राज्य सुखाची मला वासना नाही माझे राज्य, माझा हिस्सा यांनी घेतला तरी चालेल ” अशा युद्धनिवृत्त अर्जुनाला श्रीकृष्णानां का प्रवृत्त केलें ? कारण अर्जुनाचा आता ता वैयक्तिक प्रश्न राहिला नव्हता. अर्जुनाच्या पलीकडे जाऊ तेव्हाच त्या प्रश्नाचें उत्तर मिळेल. ज्यावेळेस कौरवाचें व पांडवाचें युद्ध पुकारलें गेलें त्यावेळेस कौरव कौरव म्हणून नव्हते पांडव पांडव म्हणून नव्हते कौरव म्हणजे अन्यायाचे प्रतीक व पांडव म्हणजे न्यायाचें प्रतीक अशी ती परिस्थिति होती एका वाजूस न्याय व एका वाजूस अन्याय असा तो प्रकार होता अर्जुनानें पांडवासाठीं म्हणून लढायचाचें नव्हतें तर न्यायासाठीं त्यानें लढायचाचें होतें ही कर्तव्यनिष्ठा त्यानें सोडणें धर्म्य नव्हतें. जर तो ती गोष्ट टाळू पाहील तर अन्यायाचें पारित्य कमें व्हायचें ? अन्यायाचें पारित्य झालेंच पाहिजे न्यायासाठीं लढण्याची निष्ठाच जर जगातून नष्ट होईल तर या जगात अन्यायी लोकाचें राज्य होईल. म्हातारी मेऱ्याचें दुःख नाही, परंतु काळ सोकावतो मला राज्य नको असें म्हणून प्रश्न सुटत

नाहीं. एखाद्याने माझ्यावर अन्याय केला तर मी स्वस्य वसले समजा परंतु तो उन्मत्त मनुष्य मग दुसऱ्यावर अन्याय करील. तो दुसऱ्याची हिंसा करील. एखादा पसाळ-लेला कुत्रा आता माझ्यावर आला. मी म्हटलें कीं चावू दे मला. परंतु तेवढ्याने इतरांचा प्रश्न सुटत नाही अन्यायाचे निवारण करण्याचे साधन समाजापुढे सदैव हरे. अन्याय सहन करा असे म्हणणें म्हणजे अन्याय आहे. महात्मा गांधींची ही अशी दृष्टि आहे. ते राजकारणात या दृष्टीने पडले आहेत स्वतःच्या मोक्षासाठी व जगाच्या मोक्षासाठी, अन्याय दूर करण्यासाठी, लढणें त्यांना कर्तव्य वाटते

वास्तविक स्वराज्याचा लढा हा पोटापाण्याचा आहे घरदार मिळ्याने, सततिसंपत्ति लाभारी, ससार सुखाचा व्हाय म्हणून स्वराज्य आहे. स्वराज्याचा लढा हा काहीं आपण सोरे मोक्षासाठी नाही करित भौतिक कारणासाठी हा लढा आहे. परंतु महात्माजींच्या नेतृत्वातानी चाललेला हा झगडा भौतिक कारणासाठी असला तरी तो मोक्षाच्या निरुद्ध नाही. स्वराज्याचा हा लढा त्यांनी मोक्षाचाहि केला आहे. हा स्वातंत्र्यचा लढा मोक्षानिरुद्ध मार्गानें चालू नये असे त्यांचे म्हणणें आहे. त्यांना सात्त्विक सुखाची लाळता नाही. सतति, संपत्ति इत्यादींचा त्यांनी होम केला आहे. फाहीं पास त्यांनी ठेविले नाहीत

“ससारासी आग लावूनियां हांनें

मागुते परांते पाडू नये”

असे त्यांनी केले आहे. सतति संपत्तीचा मोह नसतादि ते या स्वान्याच्या लढयान कां मार्गांत क्षाटे लढयात

— शुद्धीपत्र —

पृष्ठ न. १६ नंतर १७ ते ३२ पर्यंत चुकीचे
आकडे छापताना पडलेले आहेत, ते कृपा करून
१७ ते ३२ पर्यंत दुरुस्त करून घेतल्यास मजकुरात
कोणत्याही तऱ्हेची विसगती येणार नाही

क्षणाचीहि त्यांना विश्रांति नाही. अक्षरशः अहर्निश
ते झगडत आहेत. झोंपेत स्वप्न पडलें तरी तें स्वराज्या-
सवर्धोच्च पडोवें. या आताच्या ४२ च्या लढ्याच्या आरंभी ते
म्हणाले, “ माझी झोंप नाहीशी झाली आहे. ” स्वराज्यार्थ
त्यांचे जे हे अविरत परिश्रम चालले आहेत, त्यात त्यांचा
हात धरणारा कोणीहि नाही. कोणत्या बुद्धीनें हा निसंग
पुरुष हिंदी स्वातंत्र्याच्या या लढ्यात सामील झाला असावा ?
ते म्हणतील, “ सतति सपत्नीची अभिलाषा मला नाही. मला
कशाची आसक्ति नाही. काही प्राप्त करून घ्यायचें आहे
असेंहि नाही. मी आत्मकल्याणार्थ हा झगडा चालविला
आहे. ” अर्जुन म्हणाला होता “ माझे आत्मकल्याण होत
नसेल तर त्रेलोक्य राज्य मिळालें तरी तें मला नको आहे. ”
युद्ध करून आत्मकल्याण साधेल असें जेव्हा श्रीकृष्ण त्याला
पटमतात तेव्हाच तो युद्धप्रवृत्त झाला. हें युद्ध कर. आत्म
कल्याणाशीं हें निसंगत नाही, असें भगवतांनीं त्याला
सांगितलें गंतेंत हें वैशिष्ट्य आहे. अर्जुनाच्या भूमिनेचें हें
वैशिष्ट्य आहे. पूर्वपक्षी आत्मकल्याणाची दृष्टि घेणारा असें
धार्मिक प्रथात बहुधा आढळणार नाही. पूर्वपक्षी नेहमीं
सासारिक दृष्टीचे असतात, आणि गुरु त्याला आत्मकल्याणा-

कडे आणीत असतो. सामान्य मनुष्य नेहमीं असें विचारतो कीं, “आम्ही भौतिक सुखाच्या मार्गे कां लागू नये!” आणि गुरु सागत असतो, “हे भौतिक सुखभोग सोड.” जगातील धार्मिक ग्रंथ पाहिले तर अशा प्रकारचे धार्मिक व नीतीचे सगळे सापडतात. परंतु भगवद्गीतेतील पूर्वपक्षी निवृत्तकाम होऊ पाहणारा, विरक्त असा आहे. आत्मकल्याणाची भाषा वापरणारा आहे. आत्मकल्याण श्रेष्ठ असें त्याला सांगण्याची जरूरीच नाही त्याला एवढेंच पटवून द्यायचें आहे कीं जें युद्ध तू टाकू पहात आहेस, तें युद्ध आत्मकल्याणास बाधा आणणार नाही न्यायासाठीं अनासक्तबुद्धीनें तें युद्ध तू कर.

श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणें अर्जुनाला म्हणाले, “हा लढा टाकू पाहशील तर आत्मकल्याण गमावशील. आत्मकल्याणास विरुद्ध असें मी तरी कसें सांगेन? आत्मकल्याणासाठींच लढा कर—” त्याप्रमाणें महात्मा गांधीहि आत्मकल्याणार्थ हा लढा लढत आहेत. आत्मकल्याणाची दृष्टि असलेला हा महात्मा पुढें होऊन राजकारण आज करित आहे. समाजात अशा पुराची एक निराळीच कोटि असते. ही सामान्य माणसाची कोटि नव्हे

श्रीकृष्ण, जनक, वगैरे मोक्षार्थींनीं निर्मम बुद्धीनें युद्धें फेटी. परंतु महात्माजींनीं मुरू केलेलें सत्याग्रही युद्ध, त्यांनीं आरंभिलें ही क्रान्ति राजकारणात अपूर्ण आहे राजकारणात महात्माजींनीं दिव्य आध्यात्मिकता आज आणली आहे. ही पुढची पायरी आहे हें नवीन दर्शन आहे. अध्यात्मतील हा नवीन अनुभव आहे. महात्माजी जरी

भगवद्गीतेत अहिंसा मानीत असले तरी अहिंसेसाठी तिचा अवतार आहे असे तेहि मानीत नाहीत. अनासक्त रीतीने युद्ध करावे असे गीता सांगते. त्या साठी एक भौतिक युद्ध भगवद्गीता दृष्टातासाठी घेते. अनासक्त रीतीने कोणताहि व्यवहार करावा लागला तरी ते पाप नाही असे गीता सांगते आणि अर्जुनास युद्धार्थ प्रवृत्त करते.

परंतु आज युद्धाचा व्यवहार निराळ्या रीतीने करण्याची वेळ आली आहे. महात्माजीहि 'मी युद्ध करतो, मी वंड पुकारतो' असेच शब्द वापरतात. 'मी क्रान्ति करतो, झगडा करतो' असे ते म्हणतात. महात्माजींनी युद्धाचा अर्थ व्यापक केला आहे. त्याचे हे शब्द बाह्यार्थाने घेऊन पुष्कळजण त्यांच्याविषयी गैरसमज फैलावित असतात. "अत्याचाराची कांप्रेसरील जबाबदारी" या सरकारी चौपड्यात महात्माजींच्या शब्दाचा असाच दुरुपयोग करण्यात आलेला आहे. महात्माजी युद्ध, वंड, वगैरे जुनेच शब्द वापरतात. परंतु त्यांत ते नवीन अर्थ शोदीत असतात. त्याचा भावार्थ निराळा असतो. सरकारने महात्माजींच्या शब्दाचा विपर्यास केला आहे. महात्माजींच्या मनातील जो अर्थ तो मुद्दाम दडपून टाकला आहे. मी शब्दाचे अर्थ बदलणार आहे असे त्यांनी स्पष्टपणे अनेकदा सांगितले आहे. शब्दाचा नवीन अर्थ करायला मी भगवद्गीतेपासूनच शिकलो असे ते म्हणतात. यज्ञ या शब्दाचा अर्थ भगवद्गीतेने बदलला आहे. ज्ञानयज्ञाची भव्य फलपत्ता गीतेने दिली आहे. यज्ञ शब्दातील अर्थाचा भगवद्गीतेने विस्तार केला आहे. आत्मा, ज्ञानप्राप्ति, मोक्ष, वगैरे शब्द पूर्वीचेच रूढ

झालेले, परतु त्या रूढ शब्दात नवीन अर्थ ओतता येतो. महात्माजी म्हणतात, "मीहि युद्ध करीत आहे. आपणार अन्याय होत असेल तर त्याच्या निवारणार्थ युद्ध केलेंच पाहिजे." परतु हे युद्ध म्हणजे शस्त्रास्त्राचेंच, हिंसेचेंच असेल किंवा असलें पाहिजे असे नाही. युद्ध या शब्दातील मुख्य भावना कोणती ? प्रतिकार करावा, हक्कांचें सरक्षण करावें, ही भावना आहे. प्रतिकार करण्याचा दुसरा एखादा नवीन प्रकार मी शोधून काढला तर तें युद्धच आहे. आणि हा प्रतिकाराचा मार्ग अमान्य होण्याचें कारण नाही. भगवंतांनी यज्ञाचा अर्थ बदलला. महात्माजी म्हणतात मी युद्धाचा अर्थ बदलतो. हिंसात्मक युद्धानें जी गोष्ट आपण साधू पाहतों त्यापेक्षा माझ्या अहिंसात्मक युद्धानें ती अधिकच साध्य होईल. जी गोष्ट युद्धाच्या साधनां आपण मिळवूं पाहतों, ती वास्तविक आपणास मिळतच नसते. तात्पुरता विजय वाटला, घेय मिळालें असें वाटलें, तरी मागून भ्रमाचा निरास होतो अहिंसेनेच खरें स्वराज्य मिळेल असे महात्माजी मानतात. अहिंसेनेच असें ते का म्हणतात ? स्वराज्य हें आपलें साध्य आहे अहिंसा हेंच साधन का ? हिंसेचें साधन का वापरू नये ? हिंसेचें साधन वापरून मिळणारें स्वराज्य मला नको असें ते का म्हणतात ? श्रेष्ठ साध्यासाठीं हीन साधन असलें तरी चालेल असें आपण आजपर्यंत शिकत आलों. महात्मा गांधींनी हा सिद्धांत मोटा टरविला आहे. हीन साधनाचा अवलंब करून श्रेष्ठ साध्याची प्राप्ति होऊच शकत नाही. साध्यप्राप्तीचे नाना मार्ग आहेत. पिनरणी करून, कोंर्टकचेरीचा अरलंब करून, थपडा

मारून, अशा अनेक मार्गांनी आपण आपलें गेलेलें घरदार, हिरावून घेतलेले हक्क, याना परत मिळवू पाहतों परंतु विनवणीनें मिळालेलें घर, कोर्टकचेरीच्या द्वारा मिळालेलें घर, थपडा मारून मिळालेलें घर, हीं तिन्हीं घरें एकरूप नाहींत. जें घर विनवणीनें मिळालें, त्यापेक्षां कोर्टाच्या मार्गांनीं मिळालें तें घर निराळें आहे, थपडा मारून मिळालेलें घर, आत्मकेशाच्या मार्गांनीं मिळणाऱ्या घराहून वेगळें आहे महात्माजी म्हणतात “मी जें घर मिळवणार आहे तें तुमच्या घराहून निराळें आहे मी जें स्वराज्य आणून देणार आहे तें तुमच्या स्वराज्याहून निराळें आहे.” ज्या प्रकारचें साधन असेल त्या प्रकारचें साध्य शक्य पदरात पडते. साधनाची परिणति म्हणजेच साध्य. साधनाचे गुणदोष साध्यात येतात म्हणून नदाप साधनें वापरावीं म्हणजे निर्दोष ध्येय पदरात पडेल महात्माजी खडकार बाधलेलें भक्कम घर मिळवू पहात आहेत. वाळूखरचें, कोळमडणारें, क्षणभंगुर, घर काय कामाचें ?

साध्यासाठीं सावनेंहि शुद्ध व उच्च वापरा, अशी उच्च दृष्टि महात्माजीनीं दिली आहे.

प्रवचन २ रें

महामा गार्धी हे धर्मपुरुष आहेत त्याची मूळची प्रेरणा धर्माची आहे. मोक्षप्राप्तीसाठी त्याचें सारें जीवन राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्गांत ते अहोरात्र भाग घेत आहेत. परंतु त्याच्या या सर्ग उद्योगांच्या मुळाशी मोक्षप्राप्तीची तळमळ आहे. मार्गें स्वराज्याचा चौरस म्हणून जो सांगितला त्यावर त्यानीं एक सुंदर लेख लिहिला होता. त्या लेखात ते स्पष्टपणें लिहितात कीं मोक्षासाठी, सपूर्ण सत्यदर्शनासाठी मी अधीर झालों आहे महात्मा गार्धीना राजकारण व धर्मकारण ह्या दोन सपूर्ण भिन्न अशा वस्तु वाटत नाहींत. धर्मासाठीच त्याचें राजकारण आहे ते मोक्षासाठी तळमळत आहेत. धर्म हा त्यांना प्राणासमान वाटतो म्हणूनच ते राजकारणांत आले. राजकारणांत आल्याशिवाय सन्यासडे पूर्णपणें जाता येणें शक्य नही असे त्यांना नि शकपणें दिसून

आले आणि म्हणून ते राजकारणाच्या रंगणात आले. धर्मासाठी राजकारण, सत्याच्या संपूर्ण दर्शनासाठी राजकारण, हा महात्माजींच्या दृष्टिकोणाचा विशेष बिंदु आहे. ज्याला मोक्षप्राप्ति करून घ्यायची आहे त्याला राजकारणापासून अलिप्त राहता येणार नाही असे ते म्हणतात. आणि मोक्षप्राप्ति म्हणजे तरी काय ? मोक्षप्राप्ति म्हणजे 'संपूर्ण सत्याचे दर्शन' असे ते म्हणतात. सत्याचे हे दर्शन प्रेम व अहिंसा यांच्या द्वारा होऊ शकते अशी त्यांची श्रद्धा आहे. या सत्यदर्शनाच्या ध्येयप्राप्तीसाठी महात्माजींना राजकारणात भाग घेणे का अवश्य वाटले याचा आपण विचार केला पाहिजे एखाद्या मोक्षार्थीला, सत्यदर्शनार्थ तहानलेल्याला त्यासाठी राजकारणात पडण्याची अपरिहार्य आवश्यकता वाटली असे उदाहरण इतिहासात नाही. महात्माजींना असे दिसून आले की प्रत्येकाच्या जीवनात राजकारण हे घुसलेले आहे. समुद्रात ज्याप्रमाणे भूशिर शिरलेले असते त्याप्रमाणे हे राजकारण आपल्या जीवनात घुसलेले आहे. राजकारण म्हणजे सत्ताधान्याचे वर्तन एवढ्या संकुचित अर्थाने ते त्यांच्याकडे बघत नाहीत. सत्ताधान्याच्या पापपुण्यात प्रत्येक प्रजाजन भागीदार होत असतो. न्याय व अन्याय यासाठी प्रत्येक व्यक्ति जबाबदार आहे. जोंपर्यंत राज्यसत्ता न्यायाने वागत आहे तोंपर्यंत तिच्याशी सहकार करणे धर्म्य आहे. परंतु जर राज्यसत्ता अन्याय करीत असेल तर तिच्याशी असहकार करणे हेहि सत्यार्थी मनुष्याचे कर्तव्य आहे सहकार व असहकार ही दोन्ही आपली कर्तव्ये ठरतात. आपण हरघडी सरकारला पाठिंबा देत असतो. सर-

कारला कर देऊन, सरकारचे कायदे पाळून, सरकारची नोकरी करून आपण पाठिंबा देत असतो. ज्याना काहीं कर द्याना लागत नाही, अशानाहि स्वसरक्षणासाठी राज्यसस्थेवर अवलंबून राहावे लागते म्हणून आपण राज्यकर्त्यांना त्याच्या सर्व व्यवहारात उचलून धरतो त्याना आपण साथ देतो, त्याच्याशी सहकार्य करतो, मदत करतो आपण सरकारला साहाय्य करतो, सरकारचें साहाय्य आपण घेतो असा हा अन्योन्य संबध आहे प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनात या प्रमाणे राजकारणाचा कर्मी अधिक असा आहे. महात्माजी राजकारण अशा व्यापक अर्थाने घेतात. राजकारणाचे धागे दोरे आपल्या जीवनात मिगळे जात असतात. त्यापामून दूर राहता येणार नाही राज्यसत्तेला साहाय्य देण्याचा प्रश्न जेथे जेथे येतो तेथे तेथे राजकारण येतेच राजकारण म्हणजे सरकारी नोकरी करणे व नेतृत्व करणे एवढाच नाही. राजकारणात पडायचें म्हणजे 'पुढारी होण्यासाठी' असा अर्थ ते करीत नाहीत. ज्याला ज्याला म्हणून पापापासून मुक्त व्हाण्याचें आहे त्याने अन्यायी राज्यसत्तेशी असहकार केला पाहिजे. नाही तर त्या राज्यसत्तेच्या पापात तो भागीदार हेईल. मी अन्यायी रायात असेन व मी जर मोक्षार्थी असेन तर त्या राज्यातील कायद्याचा भंग करणे माझा धर्म होतो. असहकार, कायदेभंग, या गोष्टींचा मला स्वीकार करायचा लागतो. मीच असहकार करायला एवढेच नाही, सर्व जनतेसहि मी बरोबर घेतलें पाहिजे. जनतेची नैतिक उन्नति व्हाण्यास हरी असेल तर तिलाहि अन्यायी राज्यसत्तेशी असहकार करण्यास मी उत्तुक्त केले पाहिजे जितक्या

लौकर अन्याय दूर होईल तितक्या लौकर माझा सत्य-
 दर्शनाचा मार्ग मोकळा होईल अन्याय लौकर दूर होण्या-
 साठी जास्तीत जास्त अधिक जनता उभी करणे हे कर्तव्यच
 ठरते. महात्मा गांधींची राजकारणाकडे बघण्याची ही अशी
 दृष्टि आहे. राजकीय प्रश्न हा सर्वंकष आहे. सर्वांच्या
 जीवनाला अनेक बाजूनी स्पर्श करणारा हा प्रश्न आहे. हा
 प्रश्न सोडून देता येणार नाही राजकारण म्हणजे केवळ
 राजधर्म नाही राजकारणात राजाचा धर्म येतो तसाच
 प्रजेचाहि धर्म येतो. राजवर्मापेक्षा राजकारणाची व्याप्ति
 अधिक आहे. प्रजाधर्मात इतर व्यवहार येतात तसच
 राजकीय व्यवहारहि येतो. लोकाना आपण सांगितले
 पाहिजे की या मार्गाने जा. असहकार करा. महात्माजींना
 म्हणून राजकारणाचा प्रश्न आपल्या मोक्षमार्गात समाविष्ट
 करायला लागला. दुसरीहि एक गोष्ट त्यांना दिसून आली की
 राजकीय प्रश्नाप्रमाणेच आर्थिक प्रश्नही जीवनात महत्त्वाचा
 आहे समाजाची आर्थिक घडी नाट नसेल, सर्वत्र
 अज्ञानदशा असेल तर मोक्षार्थी माणसाचे मोक्षाकडे
 लक्ष कसे लागेल ! जोंपर्यंत सर्वांना पोटाभर अन्न देता
 येत नाही, तोंपर्यंत देवाचे नाव मी त्यांना कोणत्या तोंडाने
 सांगायें ! संपूर्ण मानवी जीवनाचा पाया जोंपर्यंत सुट्ट नाही
 तोंपर्यंत मानवाला आत्मोन्नतीची आशा नाही. राजकारणातील
 अन्याय दूर करण्यासाठी ज्याप्रमाणे मोक्षार्थी पुरुषाने उठले
 पाहिजे त्याचप्रमाणे सामाजिक निपमता, आर्थिक निपमता
 दूर करायलाहि त्याने उभे राहिले पाहिजे. मनुष्याची
 जगण्याची इच्छा फार प्रबळ असते. ही जी अदम्य जीव-

नाशा, तिच्यातूनच धनाशा जन्मते. धनाशा जीवनाचाच एक भाग आहे. जगामध्ये जी अनंत पापे होत असतात, ज्या मारामान्या, ज्या लढाया होत असतात, ज्या स्पर्धा चाललेल्या असतात, त्या सर्वांच्या मुळाशी जीवनाची आशा आहे अहिंसा-पालनास आपण ज्या मर्यादा घालू लागतो त्याचें कारणहि ही जीवनाशा आहे आपणास या जगात वागताना असें दिसून येतें कीं जगण्यासाठी आपणास अनेकाना त्रास द्यावा लागतो; हिंसा करावी लागते दुसऱ्यास त्रास न देतां कसें जगावें हा प्रश्न जोपर्यंत सुटणार नाही तोपर्यंत अहिंसेचें नीट पालन करणें शक्य होणार नाही. समाजातील आर्थिक व्यग्रहार ज्या मानानें अहिंसक होऊ लागतील त्या मानानें आत्मप्राप्ति करून घेणें शक्य होत जाईल आत्मप्राप्ति अहिंसे-शिष्याय होऊंच शकत नाही म्हणून महात्मार्जीना आर्थिक क्षेत्रात पडावें लागलें आर्थिक क्षेत्रात अहिंसा कशी आणावी याचा ते विचार करू लागले मी आर्थिक रचनेला जर अहिंसक पाया न देईन तर मला संपूर्ण सत्याचें दर्शन होणें अशक्य आहे, असें महात्मार्जीस वाटलें कारण सत्यदर्शन अहिंसेच्याच प्रकाशात होऊ शकते. राजकारणात अहिंसा, आर्थिक व्यग्रहारात अहिंसा, त्याचप्रमाणें सामाजिक व्यग्रहारातहि अहिंसा आणायला हवी. अहिंसेचें नैतिक व सामाजिक असें द्विविध स्वरूप आहे समाज नीट राहावा यासाठी समाजातील सबंध सलोख्याचे हवेत. गुण्यागोविंदाचे हवेत. सामाजिक सत्रध प्रेमाचे, अहिंसेचे नसतील, ते विषमय असतील, विषमतेनें भरलेले असतील, तर समाजात राहणें अशक्य होईल तेथें हिंसेचें धैर्याच राहिल. राजकारणा

पेक्षाहि सामाजिक व्यवहार अधिक व्यापक असतात. राजसत्तेला जनतेचा सहकार लागतो, त्यापेक्षाहि समाज नीट चालावा म्हणून अधिकच अन्योन्य सहकार हवा सामाजात अन्योन्य सहकार नसेल तर सारं जीवनच अडेल. समाजा मग सहकार नसेल तर काहींच चालणार नाही. समाजाचा परिणाम आपल्यावर फार होत असतो समाजात जी ध्येये असतात, जे विचार असतात, ज्या रूढी असतात, त्या सर्वांचा आपल्या विचारसृष्टीवर परिणाम होत असतो. आपल्या मनावर या सर्वां गोष्टींचे सहकार होत असतात आपलें मन समाजरचनेशीं जणू एकरूप असतें आपलें जीवन समोवतींच्या सामाजिक घटनेपासून अलग होऊ शकत नाही सामाजिक सुधारणा झाल्याशिवाय, समाजाची नीति सुधारल्याशिवाय मी तरी संपूर्ण सत्याचें दर्शन कसें घेऊं शकेन ' समाजाच्या दोषात मीहि भागीदार आहे समाजाचे स्थूल व सूक्ष्म परिणाम माझ्याहि जीवनावर होत असतात म्हणून माझा मोक्ष समाजाच्या सुस्थितीवर अवलंबून आहे ज्या मानानें राजकीय गोष्टी, आर्थिक गोष्टी, सामाजिक गोष्टी सुधारतील, ज्या मानानें ह्या त्रिविध क्षेत्रातील ह्या शुद्ध होईल, ज्या मानानें या तिन्ही क्षेत्रात प्रकाश येईल, समता व न्याय येईल, अहिंसा व प्रेम येईल, त्या मानानें सत्याचा संपूर्ण साक्षात्कार होणें शक्य होईल. ज्या समाजात हें सारें असेल, ज्या राज्यव्यवस्थेत हें सारें असेल, त्यालाच महात्माजी रामराज्य म्हणतात स्वराज्य-खरें स्वराज्य-तें हें. हेंच सत्ययुग. महात्माजींचें रामराज्य म्हणजे ज्या अर्थानें लोकशाही आपण समजतो ती नाही आजची लोकशाही, आजचा नाई क्षम,

वा आजचा समाजवाद, या गोष्टी महात्माजींच्या रामराज्यांत नाहीत. या राजकीय तत्त्वज्ञानातील चांगल्या गोष्टी महात्माजी घेतील. परंतु यातील कोणतीही राज्यपद्धती सर्वस्वी त्यांना मान्य नाही. त्यांना सत्ययुगाकडे जायचें आहे. ज्या सत्ययुगाकडे त्यांना जायचें आहे, त्याची कल्पना त्यांनी मांडिली आहे. राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, शुद्ध करीत धर्माच्या शिखराकडे आपणास जायचें आहे. धर्म हें स्वराज्याचें शिखर आहे परंतु हा धर्म कोणता? उद्याच्या तुमच्या स्वराज्यात, रामराज्यांत कोणता धर्म राहणार? या प्रश्नाचें नीट उत्तर देऊन ठेवले पाहिजे. नाहीतर फार घोंटाळा होईल निशेपत. या हिंदुस्थानात जेथें नाना धर्मांचे व पथाचे लोक आहेत तेथें तर फारच घोंटाळेमाजतील म्हणून धर्म या शब्दाची फोड केली पाहिजे. महात्माजींनीं तशी फोड केली आहे. ते म्हणतात “स्वराज्यात जो धर्म राहिल, रामराज्यात जो धर्म राहिल, त्या धर्मांत ज्याला परमोच्च धर्म आपण समजतो तोच फक्त राहिल. त्या परमोच्च धर्माच्या पोटात सारे धर्म येतात. सर्व धर्मांतील उच्च तेजद्वेष त्या धर्मांत येईल. त्यामुळे आपापल्या वैयक्तिक धर्मापेक्षांही प्रत्येक धर्मांतील सदंश (चांगला भाग) घेऊन बनणारा जो परम धर्म तो श्रेष्ठ होईल. वाटलें तर त्याला सत्यधर्म अमें नाव द्या. परम सत्याचा धर्म व्यवहारांतील सत्य नव्हे. सोर्यासाठी वापरले जाणारे तात्वुरेंत सत्य, त्याचा हा धर्म नव्हे तर शाश्वत सत्याचा धर्म. अहिंसेतील नैतिक तराणें आपण धर्म उदात्त ये शाश्वत सत्याचा फक्त. अहिंसेतील सामाजिक तराणें समाजातील सत्य प्रेणाचे फक्त. राजकारणांत व अर्थकार-

णातहि अहिंसा नेऊन तेथेहि न्यायाची म्हणजेच सत्याची स्थापना करू. अशाप्रकारे स्वराज्याच्या चौरसाचे जे चार कोन, ते चारी अहिंसामय होतील, तेव्हाच तरणोपाय आहे. चौरसाचे सारे कोन सारखे हवेत प्रत्येक कोन ९० अशाचा हवा. एक कोन विघडला तरी चौरस सदोष होईल. तो चौरसच होणार नाही. त्याप्रमाणे राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण व धर्मकारण या चारी क्षेत्रात अहिंसा भरून राहील तरच सर्वत्र सत्याचे दर्शन होऊ लागेल. तरच पूर्ण-त्याचा शोच करायला वाच मिळेल तरच त्या परमोच्च त्रिका साकडे, नैतिक नि आध्यात्मिक श्रेष्ठतेकडे आपणास जाता येईल.

महात्माजींना जें स्वराज्य आणावयाचें आहे ते इप्रजी पार्लमेंटरी पद्धतीच्या लोकशाहीचें किंवा नाझीझमचें, फॅसिझमचें किंवा सोशॅलिझमचें केवळ अनुकरण नाही. महात्माजी म्हणतात : “ त्या त्या देशांनीं स्वतःच्या वृत्तीला व परंपरेला अनुरूप अशा राज्यव्यवस्था निर्माण केल्या. आपण भारतीय परंपरा व वृत्ति यांना अनुकूल अशी राज्यपद्धती निर्मू. इतर देशातील राज्यपद्धतींहून आमची राज्यपद्धती भिन्न असेल. आमच्या प्रकृतीस व प्रवृत्तीस मानणारी अशी ती असेल.” ती जी आमची शासनपद्धती आदर्श व परंपरानुरूप अशी शासनपद्धती-निर्माण होईल, तिचाच महात्माजी ‘रामराज्य’ असें नाव देतात. अत्यंत प्राचीन अशा या शब्दात महात्माजींनीं अत्यंत आधुनिक असा अर्थ गोतला आहे. ते म्हणतात : “ माझ्या रामराज्यात लोकशाही असेल, लोकमत्ता असेल. परंतु ती लोकमत्ता

केवल नैतिक आधारावर उभारलेली असेल." (Sovereignty of the people based on pure moral authority) नुसती लोकसत्ता नव्हे तर नीतीच्या पायावर आधारलेली लोकसत्ता. महात्माजी प्रत्येक शब्दात स्वतःचा अर्थ ओतीत असतात. रूढ असलेले शब्दच ते घेतात परंतु त्यात नवीन अर्थ ओततात. लोकशाही हा शब्द ते घेतले. परंतु त्या लोकशाहीला ते नैतिक आधारावर उभारतील केवळ लोकसत्ता श्रेष्ठ नाही. नैतिक पायावरची लोकशाही हवी. लोकशाहीत ज्याप्रमाणे ते नैतिक आधार आणतात, या राजकीय कल्पनेला नीतीवर उभारतात, त्याप्रमाणे आर्थिक क्षेत्रानहि ते करतात. लोकशाहीत अहिंसा हवी असेल तर तेथे नीति हवी. त्याप्रमाणे अर्थशास्त्रात अहिंसा आणायची असेल तर काय करायला हवे ! आर्थिक उन्नति म्हणजे महात्माजी औद्योगीकरण समजत नाहीत. मोठमोठे कारखाने काढणे, गिरण्या काढणे, देशात किती संपत्ति उत्पन्न होते तिची मोजदाद करणे, म्हणजे आर्थिक उन्नति नाही महात्माजींची ही दृष्टि नाही. आर्थिक स्मृत्यांचा ते असा अर्थ करतात की 'प्रत्येकाची आर्थिक उन्नति होणे.' देशान सरासरी उत्पन्न किती पडते यावर त्यांचा विश्वास नाही. खरोखर प्रत्येकाच्या विश्वासात प्रत्यक्ष काय पडते हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. प्रत्येक व्यक्तीला, स्त्रीला, पुरुषाला स्वतःच्या प्रयत्नांनी स्वतःची आर्थिक उन्नति करून घेण्याची संधि हवी. महात्माजींच्या स्वराज्यात प्रत्येकाला पुरेसे अन्न मिळेल. अंगभर भरपूर वस्त्र मिळेल. दूध तूप मिळेल रूझमेन्ट व चर्चिल यानी जी 'अटलांटिक सनद' जाहीर केली होती तीत त्यांनी अशी घोषणा केली

होती कीं, “चार प्रकारच्या उणीवा आम्हीं नाहींशा करणार आहोंत. चार प्रकारचें स्वातंत्र्य आम्ही देणार आहोंत.”
 १ गरजेपासून मुक्ति, २ भीतिपासून मुक्ति, ३ धार्मिक स्वातंत्र्य, ४ वाचिक स्वातंत्र्य. [Freedom from want, 2 Freedom from fear; 3 Freedom of Religion, 4 Freedom of speech, हीं चार स्वातंत्र्ये त्यांनीं उद्घोषिलीं होतीं.] चर्चिल व रुझवेल्ट प्रत्यक्ष देवोत वा न देवोत. वाक्स्वातंत्र्य वगैरे येथें कितपत आहे, हिंदुस्थानांत सर्वच गोष्टींची टंचाई व अन्नान्न दशा कशी आहे, जिकडे तिकडे भीतीचें राज्य कसें आहे, तें हिंदी जनतेच्या पदोपदीं अनुभवास येतच आहे. येथें दहशतवांद निर्मून चर्चिलनें आम्हांस भीतीपासून मुक्तता दिली आहे ! अन्नान्नदशां निर्मून गरजेपासून मुक्ति दिली आहे ! तें आजचें कांहीं असो. जें रामराज्य आपणांस निर्मावयाचें आहे तेंथें प्रत्येकास भरपूर अन्नवस्त्र असेल. रहायला घर असेल. विश्रांति असेल. ज्या समाजांत जीवनाची शाश्वती नाही त्या समाजांत काय-राम ? त्या समाजांतील स्वातंत्र्याला काय अर्थ ? त्या रामराज्यांत अहिंसेनें सत्य बोलण्याचें स्वातंत्र्य पाहिजे. त्या रामराज्यांत अन्नान्नदशा असतां कामा नये. नुसती कोरडी भाकरच नव्हे तर महामाजी दूध लोणी प्रत्येकास मिळालीं पाहिजेत असें म्हणतात. कारण त्या आवश्यक वस्तु आहेत. आजच्या राजवटींत दूध तूप शब्दच उरले. दूध म्हणजे काय असा प्रश्न विचारण्याची आज पाळी आली आहे. रामराज्यांत जर असें हें चित्र निर्मावयाचें असेल तर तें कशांनें साधेल ? सर्वांची आर्थिक ददात मिटाची म्हणून काय करावें टागेल ! आर्थिक

प्रश्न सुटण्यासाठी समाजरचनेचा प्रश्नहि हाती ध्यावा लागेल. सामाजिक रचना रामराज्यात कशी आसाती ? महात्माजी लिहितात, “सर्व जमीन परमेश्वराची आहे. मानवानें तुकडे केले. सीमा, चनु सीमा घालून बलवंतानीं जमीनीचे भाग वळकावले.” महात्माजींनीं जमीन गोपाळाची असे शब्द वापरले आहेत. गोपाळ म्हणजे परमेश्वर, गोपाळ म्हणजे शेतकरी. दोन्ही अर्थ आहेत. ही जमीन ईश्वराची आहे. आणि जो कसतो, मशागत करतो, श्रमतो, त्याची आहे. जमीन परकीयसत्तेची नाही. मूठभर जमीनदाराची नाही ती जमीन श्रमणाच्याची आहे. परंतु आज काय दिसतें ? ती जमीन आज जनतेच्या हातीं नाही. का नाही ? आपण धर्माप्रमाणें वागलों नाही म्हणून. तर मग हें काम कसे करावचें ? रशियानें हें कार्य केले आहे. परंतु महात्माजी म्हणतात त्याहिपेक्षा चांगल्या रीतीनें आपण ही गोष्ट करू. कारण आपण सारे अहिंसेनें करणार आपण जर चरका घेऊ, त्यातील सर्व अर्थ लक्षान घेऊं तर हें होईल केवळ जमीनच न-हे तर सारीच संपत्ति जो श्रम करतो, त्याची आहे. परंतु आज काम करणारे, श्रमणारे संपत्तीपासून दूर आहेत. ज्या कारखान्यात ते काम करतात, ज्या शेतीत ते राबतात, तीं सारीं उत्पादन साधनें वास्तविक त्याची आहेत. जो श्रम करतो त्याची जमीन, त्याला मालमत्ता, असें तर-य उद्या रामराज्यात घालावे लागेल. मानावे लागेल. फक्त हें सारें अहिंसेनें करावयाचें अहिंसेनें रामराज्याचे चारी कोपरे उभागरवाचे. अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण व धर्मकारण या सर्वांत अहिंसा गेठवावयाची. असें रामराज्य पुन्हा एकदां देशान्तर कव्दत मागणार

नाहीं सर्वच देशात या प्रकारे अहिंसक क्रांति झाली पाहिजे. असें होईल तरच जगातून युद्धे नष्ट होतील. कारण युद्धाचा आधारच जाईल.

जे स्वराज्य आपणास आणावयाचें आहे, जी लोकसत्ता उद्या निर्मायची आहे, ती आत्म्याच्या नैतिक शक्तीवर आरुढ असलेली अशी व्हावी. जो ईश्वर, जो परमात्मा आपल्या हृदयात आहे, त्याला स्मरून जनतेनें मते घ्यावीत. आत्म्याला स्मरून दिलेल्या मतावर आधारलेली लोकसत्ता, ती खरी लोकसत्ता होईल. केवळ हात वर करणें व मोजणें म्हणजे लोकशाही, असें महात्माजींस वाटत नाहीं बहुमतानें दिलेला निर्णय सर्वांनीं मान्य केलाच पाहिजे अशा मताचे ते नाहींत. महात्माजींनीं लोकमान्याविषयीं लिहिताना एकदा म्हटलें आहे, "लोकमान्य लोकशाहीचे पक्के पुरस्कर्ते होते बहुमत वाल्याच्या सत्तेवर त्याचा विश्वास होता परंतु बहुमतवाल्याच्या सत्तेवर त्याची असलेली अपरपार श्रद्धा पाहून मला कधीं कधीं भीति वाटे." महात्मा गांधींना बहुमताचा तितकासा भर घसा वाटत नाहीं. म्हणजे का त्यांना अल्पमतवाल्यांच्या हातीं सत्ता असणें पसत आहे ? तसेंहि नाहीं. लोकांचीच सत्ता असू दे बहुमताची सत्ता असू दे परंतु त्या बहुमताच्या पाठीमागें आत्मिक बुद्धि असू दे. नैतिक वळार आधारलेलें असें तें बहुमत असू दे. लोकशाहीमध्यें नैतिक प्राण असावा यासाठीं लोकांत उच्च व उदात्त नीतीचीं सतत जागृति ठेवणारे लोक हनेत. लोकांच्या नैतिक भावना जागृत ठेवतील, त्यांच्या भावना घुजून जाऊ देणार नाहींत, असें करणारे लोक हवेत. नैतिक निर्भयतेनें आपलीं मते बोलून

दाखणिणारे लोका हवेत लोकसत्तेला नीतीचा आधार हवा. मॅक्झेनी एकदा म्हणाला, “ खरी शेवटची अतिम सत्ता कोणाची ? ” “ Where does sovereignty lie ? It lies in God ” “ अतिम सत्ता परमेश्वराच्या हातीं ’ मॅक्झेनीच्या म्हणण्याचा हाच भावार्थ आहे कीं, खरी सत्ता नीतीची आहे नैतिक कायदा हा सर्वश्रेष्ठ कायदा माझ्या नैतिक प्रेरणेला मी सर्वश्रेष्ठ मानीन मग मला बहुमत असो वा नसो सत्याप्रही तत्त्वज्ञानात ही भावना आहे लोकसत्तेलाहि, बहुमताच्या सत्तेलाहि येथे नीतीची सार्वभौम मर्यादा घातलेली आहे तुम्ही दुसऱ्याच्या आत्म्याला दडपून टाकाल तर त्या स्वराज्यास काय अर्थ ? स्वराज्यात कोणी कोणाचा गुलाम नको जो गुलाम असतो, आर्थिक दृष्ट्या दुसऱ्याचा मित्र असतो, तो स्वतंत्रपणे आत्म्याला स्मरून धोडेंच मत देणार ? गुलामाला आत्मा नाही रामराज्यात, खऱ्या लोकशाहीत सर्वांना सामाजिक स्वातंत्र्य असेल, आर्थिक स्वातंत्र्य असेल, राजकारणात स्वतःचें मत त्यांना बोलून दाखविता येईल तेथील लोकसत्तेलाहि नीतीचा सर्वभूतहिताचा कायदा पाळील असें होईल तरच खरा धोर सत्य धर्म तेथे आला असें म्हणता येईल

लोकशाहीत लोक तेव्हाच आत्म्याला स्मरून मते देतील जेव्हा आर्थिक दृष्ट्या ते स्वायत्तरी असतील अन्नाचा प्रश्न आधीं सुटला पाहिजे अन्नच नाही तर धार्मिक उन्नति, नैतिक उन्नति फरी होणार ? मनुष्याच्या आवश्यक आर्थिक गरजा भागवण्या गेल्या पाहिजेत त्याखेरीज त्यांची नैतिक वाढ होणार नाही समाजवाद लोक या गोष्टीपर फार भर देतात

आधीं पोटावा मग पिठोवा असें आपण म्हणतो, त्यात हाच अर्थ आहे. महात्मा गांधीहि ही गोष्ट मानतात. परंतु जरा निराळ्या दृष्टीनें ते त्या गोष्टीकडे पाहतात नैतिक उन्नतीसाठीं आर्थिक सुस्थिति हरी ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या गोष्टीलाहि काही मर्यादा आहे. आर्थिक सुस्थितीनें नैतिक उन्नति होते हें सर्वांशीं खरें नसून काहीं अशीं खरें आहे मनुष्याची भूक भागल्यावरच त्याची जीवधारणा होईल, तेव्हाच नैतिक उन्नतीची शक्यता असते परंतु तुम्हां जर असें म्हणाल कीं, इतके सुखोपभोग मिळाले कीं दुसऱ्या वाजूस इतकी नैतिक उन्नति होतेच तर तें खरें नाहीं. त्याला काहीं मर्यादा आहे या मर्यादेत आर्थिक सुधारणा झाली तर ती नीतीस पोषक असते. तेथें सम प्रमाण असतें. परंतु सुखोपभोग फारच वाढले, धनदौलत फारच वाढली तर नीति सुधारण्याऐवजी, उलट मनुष्य नीतिभ्रष्ट होतो. मग व्यस्त प्रमाण होतें. सुखोपभोग फार वाढला तर नीति कमी होत जाईल. म्हणून महात्माजी सांगतात कीं, उगीच वायफळ गरजा घाटण्यात अर्थ नाहीं. जास्त पैसा जमळ शाला तर नैतिक अध पात होतो. हें जें सत्य त्यांच्याकडे समाजशास्त्रांनीं लक्ष दिलें नाहीं महात्माजी दोन्ही डोळ्यांनीं पाहतात आण श्यक गरजा भागल्या पाहिजेत, हेंहि खरें; तसेंच फाजील गरजा वाढवू नका हेंहि खरें. लोकशाहीत ज्याप्रमाणें ते नैतिक प्राण आणू पाहतात, लोकसत्ता नैतिक पायावर ते उभी करूं पाहतात, त्याचप्रमाणें अर्थकारणातहि नीति असली पाहिजे, तेथेहि नीतीची वाढ शाली पाहिजे असें ते म्हणतात. आणि ही नीतीची वाढ व्हावी म्हणून जीवनोपयोगी आवश्यक गरजा

भागवा, परंतु फालतु गरजा वाढवूं नका असें ते म्हणतात. देहाचे फाजील चोजले पुरवूं तर आत्मा गुदमरेल. नीतीची धार बोथट होईल. सदसद्विवेकबुद्धीची मंजुळ मुरली ऐकू येणार नाही. एकदां याविषयी ' आर्थिक व नैतिक सुधारणा ' या शीर्षकाखाली महात्माजींनी एक मजेदार लेख लिहिला होता. त्या लेखांत ते म्हणतात, " अत्यन्त दरिद्री मनुष्य व्याप्रमाणें आपली नीति टिकवूं शकत नाही हें खरें, त्याच प्रमाणें अति श्रीमंत मनुष्यहि नीति टिकवूं शकत नाही हेंहि खरें. खिस्तानें म्हटलें आहे कीं, एकवेळ सुईच्या नेड्यांतून उंट पलीकडे जाईल, परंतु स्वर्गाच्या राज्यांत श्रीमंत मनुष्य जाणें कठीण. " अतिसंग्रही मनुष्यास परमेश्वराच्या राज्यांत प्रवेश नाही. खिस्ताकडे एकदां एक श्रीमंत मनुष्य आला. तो खिस्ताला म्हणाला, ' भगवन्, मी तुमच्या सर्व आज्ञा पाळीत असतो. ' तेव्हां खिस्तानें विचारलें, ' जवळ कांहीं पुंजी आहे का ! संग्रह केलेला आहे का ! ' तो म्हणाला, ' हो, संग्रह वराच आहे. ' खिस्त म्हणाला, ' तर मग तो संग्रह देऊन टाक. ' तो श्रीमंत मनुष्य पुन्हां खिस्ताकडे कधीं गेला नाही. याच प्रसंगीं तें सुप्रसिद्ध वाक्य खिस्त उद्गारला: " सुईच्या नेड्यांतून उंट जाईल, परंतु स्वर्गाच्या राज्यांत श्रीमंत जाऊं शकणार नाही. "

महात्माजींची ही अशी दृष्टि आहे. आर्थिक उन्नति नाही तोंपर्यंत नैतिक उन्नति होऊं शकत नाही. या सिद्धांतालाहि कांहीं मर्यादा आहेत. गरजा कमी असलेल्या वन्या असें नैतिक दृष्टीचा मनुष्य म्हणतो. परंतु विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच्या सर्व गरजा मात्र भागल्याच पाहिजेत. असें हें महात्माजींचें

स्वराज्य आहे. नैतिक कायद्याचे जेथे साम्राज्य आहे, असें हे स्वराज्य आहे. जीवनाच्या प्राथमिक गरजा जेथे भागवल्या जातात असें हे स्वराज्य आहे. हे स्वराज्य अहिंसेने आणावयाचें आहे. नैतिक शक्तीपर जें स्वराज्य आधारावयाचें आहे तें अहिंसेशिवाय कसें शक्य होईल ?

इंग्लंडमध्ये, अमेरिकेंत, फ्रान्समध्ये जी लोकशाही आहे ती खरी नाही. लोकशाहीचा डोलारा तेथे आहे. लोकशाहीची कुडी तेथे आहे, परंतु तीत प्राण नाही. बाह्य स्वरूप लोकशाहीचें परंतु आतील गाभा भाडण्डशाहीचा आहे. अशी ही तकलादू लोकशाही सुद्धा सशस्त्र क्रान्तीने आणू म्हणू तरी ती टिकत नाही असा इतिहास आहे. ज्या लोकशाहीसाठी सशस्त्र क्रान्त्या झाल्या, ती लोकशाही तर नाहीच आली, बाह्य स्वरूपी लोकशाहीहि नाही आली, तर उलट हुकूमशाही सत्ताच तेथे स्थापन झाल्या. इंग्लंडमध्ये चार्लसला ठार मारल्यावर फ्रॉम्पेल्ची हुकूमशाही आली. फ्रान्समध्ये क्रान्ति झाली आणि नेपोलियनची हुकूमशाही मागगुटीस वसली. रशियात स्टॅलिनची हुकूमशाही आली १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये जेव्हा ती प्रसिद्ध लोकशाही क्रांति झाली, त्या वेळेस सर्गाना वाटत होते की, आता जगांत सुवर्णयुग येणार, जगाचा उद्धार होणार. रूसानेंच प्रथम “जनतेची खरी सत्ता” हे शब्द उच्चारले “The real sovereignty of People” हे त्याचे शब्द. रूसीचे हे शब्द घेऊन महात्माजी लिहितात, “मनुष्य जन्मत स्वतंत्र आहे. रूसी म्हणतो, लोकांची सत्ता सर्वत्र हवी. परंतु आज ज्या काही लोकशाही जगात आहेत त्याच्याकडे जर पाहिलें तर आपणास काय

दिसेल ? लोकशाहीत जनतेची सत्ता हवी असें रूसो म्हणे. परतु खरी लोकसत्ता आज कोठेहि नाही मध्ययुगातील सरजामशाही व आजची लोकशाही यात निशेष अंतर आहे असें मला वाटत नाही. सरजामशाही कोलमडून पडून जेव्हा लोकशाही आली तेव्हां सर्व दु खार रामबाण उपाय सांपडला असें सर्वांस वाटलें परतु वस्तुस्थिति काय आहे ? ते सरजामशाही सरदार आपापल्या उच्च किल्ल्यातून रहात. वेळीं ओपेळीं केव्हातरी लोकांवर स्वारी करीत. छट घेऊन जात. अर्धघट रानटी, असवटित, लहरी, असे ते सरजामशाही सरदार होते. परतु ते गढीनाले, मडून मडून निवृत्पाताप्रमाणें घेऊन छटमार करणारे सरदार जाऊन त्याच्या ऐवजीं आज छुटारू पुजिपति आले आहेत. लहरी छटमार करणारे गेले परतु आज कायदेशीर रीत्या मुक्ताट्यानें सर्व जगाची सवटित रीतीनें पिळगणूक करणारे भाडवलदार दिसत आहेत सवटित डाकूगिरी आज चालली आहे. किल्लेदार गेले व भाडवलदार आले. सर्व देशातून ही अशी पिळगणूक चालली आहे ती हिंसा हरवडी चालली आहे हें अपरपार रक्तशोषण चाललें आहे. ज्या देशांत अशी ही पिळगणुकीची हिंसा सभोवतीं आहे त्या देशांत राहून मी अहिंसा पाळतो असें म्हणणें हा अहकार आहे हा पोट्टा अभिमान आहे." म्हणून सर्व जगाच्या विरुद्ध बंड केलें पाहिजे असें महात्मांनीं म्हणतात त्या पूर्वीच्या मध्ययुगातील छुटारूंची डाकूगिरीं उघड उघड दिसते तरी परतु आजची ही छटमार लोकशाहीच्या नांवागाठीं विनयोभाट चाललेली असते लोक फकीकडे भ्रमांविन असतात फी, आपण लोकसत्ता अनुभवीत

आहोत. शांततेचा काळ आहे, सत्याचा काळ आहे, असा भ्रम हे भांडवलदार निर्माण करीत असतात. ही स्थिति फारच धोक्याची आहे. उघड अन्याय दिसला तर मनुष्य बंडास तरी प्रवृत्त होतो; परंतु जेथे लोकशाहीच्या बुरख्या-खाली पिळवणूक केली जात असते, तेथे पटकन् कांहीं लक्षांतहि येत नाही. आंतून रक्तशोषण तर सारखे होत असते; पण कोण कसे हें रक्तशोषण करीत आहे हें जनतेस कळत नाही. ते सरंजामशाही सरदार शरीरेंच बंधनांत घालीत; परंतु आजची भांडवलशाही मनाला व आत्म्यालाहि गुलाम करीत आहे. हळूहळू जनतेचा आत्माच आज मारला जात आहे. आत्म्याला इजा पोंचत आहे. ”

असे हें जग कसे सुधारावयाचें ? बहुजनसमाजास अन्नवस्त्र कसे द्यावयाचें ? त्यांची खरी नैतिक सत्ता कशी स्थापय्याची ? जगाची सुधारणा करण्याचे दोन मार्ग रूढ आहेत: १ सुधारणावाद, २ सशस्त्र क्रान्तिवाद; परंतु हे दोन्ही मार्ग फसले आहेत. सुधारणावादी हळूहळू सुधारणा करावी असे म्हणतात. ते कांहीं तरी थातुर मातुर करूं पाहतात. परंतु डोंगराला दुखणें व शिंपीत औषध तशांतली त्यांची गत होते. अशा वरवरच्या मलमपट्टीनें कांहीं एक होणार नाही. सामाजिक व राजकीय अन्यायांच्या मुळाशीं ते जात नाहीत. आणि ते क्रान्तिवीर एकदम हिंसेनें सर्व बदल करूं पाहतात. परंतु तो बदलहि वरपांगी होतो. तात्पुरती एकाच्या हातची सत्ता दुसऱ्याच्या हातीं गेली असें दिसते. परंतु त्यानेंहि प्रश्न सुटत नाही. जनतेची नैतिक शक्ति जोंपर्यंत जागृत झालेली नाही तोंपर्यंत खऱ्या अर्थाने प्रश्न

सुटणार नाही. राज्यसंस्थेची जसजशी आपण सुधारणा करूंतसतशी सर्प समाजात सुधारणा होईल असे म्हणणारे एका गोष्टीकडे दुर्लक्ष करितात. राज्यसंस्थेत जे पाप दिसते ते कोठून आलेले असते ? सामाजिक पापातूनच राज्यसंस्थेतील पाप जन्मते समाजातील पापाचे प्रतिबिंब शासनसंस्थेत पडत असते. समाजातील जी आर्थिक घटना असते तिच्या रक्षणासाठी म्हणून राज्यसंस्था असते समाजरचनेतून राज्यसंस्थेतील पाप जन्मते. हे जे समाजातील पाप ते जर आपण न काढू तर राज्यसंस्था तरी कशी सुधारणार ? समाजसुधारणा आधी की राज्यसंस्थेची सुधारणा आधी ? महात्माजी सुंदर दृष्टान्त देऊन लिहितात, “समुद्रातील लाटा या उगीच नाही उठत समुद्रावर उठणाऱ्या लाटा थांबायच्या असतील तर वादळ थांबना. वादळामुळे त्या लाटा उठल्या आहेत.” वादळ समाजघटनेत होत असते, आणि मग सर्प असतोपाच्या लाटा उसळतात. अशी ही वादळे उठू नयेत असे वाटत असेल तर समाजरचना सुधारा. ही वादळे थांबायची असतील तर महात्माजी म्हणतात, “जन्तेने स्वतःची आत्मशुद्धि केली पाहिजे. जे पाप होत असेल त्यात मागिदार होतां कामा नये.” समाजात जे पाप होत असते, जी अन्याय्य नियमता असते, तिचे रक्षण शासनसंस्थेमार्फत होत असते. समाजातील पाप नष्ट व्हावे म्हणून प्रयत्न स्वतःची शुद्धि करावी. एरव्हेच नाही तर ज्या शासनसंस्थेमार्फत त्या पापाला पाठिंबा व सरक्षण मिळत असते, त्या शासनसंस्थेशीही प्रत्येकाने असहकार करणे आवश्यक आहे. ते प्रत्येकाचे धर्ममय कर्तव्यच आहे. सर-

कारो राज्यतन्नातून मो अग काढून न घेईन, या सरकारशीं जोंपर्यंत मो सहकार करीत राहान, तोंपर्यंत माझी खरी आत्मशुद्धि झाली असें म्हणता येणार नाही पापाशीं असहकार हा माझा धर्म आहे. असा हा आत्मशुद्धीचा व्यापक मार्ग महात्माजी दाखवित आहेत आत्मशुद्धि करा, समाज-सुधारणा करा, असें सागणारे महात्माजींच्या पूर्वी पुष्कळच झाले. परंतु जोंपर्यंत पापी सरकारशीं तुम्ही असहकार करीत नाही तोंपर्यंत आत्मशुद्धि नाही, असें सागणारे महात्मा गांधी हेच पहिले क्रान्तिकारी महापुरुष. स्टेटल जो सहकार तुम्ही देत आहात तो काढून घ्या असें गांधीजी सागतात. आत्मशुद्धि व सरकारशीं असहकार याचा कसा संबंध आहे हे महात्मा गांधींनी अशा रीतीने दाखविले आहे असहकाराचें महान् तत्त्व गांधीजींनीच जगाला प्रथम दिलें. समाज-सुधारणेसाठीं आत्मशुद्धि हवी आणि आत्मशुद्धि हवी असेल तर पापी सरकारशीं असहकार करा. असें हे अभिनव क्रान्ति-शास्त्र आहे.

महात्माजी सुधारणावादी आहेत कीं क्रान्तिकारी आहेत ? ते म्हणतात, "मी सुधारणावादी क्रान्तिकारी आहे, उत्क्रान्तिवादी क्रान्तिकारी आहे." महात्मा गांधींची ही क्रान्ति म्हणजे Evolutionary Revolution (उत्क्रान्तिरूप क्रान्ति) आहे जगात काय असो ? उत्क्रान्ति असावी कीं क्रान्ति असावी ? मूर्खते दोन्ही प्रकार आहेत त्याचा विचार पुढें केव्हां तरी करू

आज आपण हे पाहिले कीं, महात्माजींचे सारे तत्त्व ज्ञान आत्मशुद्धीतून निघाले आहे. आणि ती त्यांची आत्म-

शुद्धीची कल्पना जगाच्या शुद्धीपर्यंत वाढत गेली. महात्माजीची जी ही दृष्टि ती कळल्याशिवाय त्याचें दर्शन, त्याचें तत्त्वज्ञान कळणार नाहीं. स्वामी रामतीर्थानीं एकदा आख्या लेखांत एक जाहिरात दिली होती. “ पाहिजेत. सुधारणा करणारे. परंतु जगाची नव्हे तर स्वतःची. ”

(Wanted Reformers of themselves, not of others.)

असे सुधारक फार आढळत नाहींत. आत्मशुद्धि करून समाजाची शुद्धि करणारे सुधारक फार थोडे आढळतात. महात्मा गांधी हे अशा अभिनव प्रकारचे सुधारक आहेत. तेहि एक क्रान्तिकारक आहेत परंतु आपल्या जीवनांत ते प्रथम क्रान्ति करू पाहतात. क्रान्ति प्रथम आपल्या जीवनांत झाली पाहिजे. असें होईल तेव्हाच नों जग आपण निर्माण करूं शकूं. स्वतःला नवीन करा, स्वतःचा पुनर्जन्म करा, स्वतःचा उद्धार करा. मग तुम्ही नों जग बनवाल, जगाचा पुनर्जन्म कराळ; जगाचा उद्धार कराळ जगाची सुधारणा बाँज आपून होणार नाहीं, आरमों वाढवून होणार नाहीं, विमानांनीं होणार नाहीं. ही जागतिक क्रान्ति चर्चिल, रुझवेल्ट, स्टॅलिन करू शकणार नाहींत. परंतु महात्माजी म्हणतात, आत्मविश्वासानें म्हणतात, कीं खरी क्रान्ति मीच करू शकेन. रुझवेल्ट, चर्चिल, स्टॅलिन, इत्यादींच्या मार्गापेक्षां महात्माजींचा मार्ग भिन्न आहे. तो मार्ग कसा कोठें भिन्न आहे हें आपण समजावून घेतलें पाहिजे. महात्मा गांधी आत्मशुद्धीच्या, व्यापक आत्मशुद्धीच्या द्वारा जगात सुधारणा व क्रान्ति करूं पाहतात. महात्माजी युद्धाची, प्रतीचांच

परिभाषा वापरतात. मलाहि युद्ध करायचें आहे, क्रान्ति करायची आहे असें ते म्हणतात. व्यग्रहारात रूढ असलेले शब्दच ते वापरतात परंतु त्याच्या शब्दातील सूक्ष्म अर्थ पुष्कळ वेळा आपणास समजत नाहीत. म्हणून महात्माजींच्या शिकवणीप्रमाणें आचरण कसें करावे याचा कधी कधी आपणास नीट उलगडा होत नाही. ते अहिंसेचे उपासक आहेत. अहिंसेनें प्रतिकार करणारे ते महान् योद्धे आहेत. परंतु माझा मार्ग झेपत नसेल तर हिंसेनें प्रतिकार करा असेंहि ते सांगतात. "हिंसाऽपि क्लेश्यात् श्रेयसी" असें त्याचें स्वच्छ मत आहे. "क्लेश्य मा स्म गम पार्थ" हें भगवद्गीतेतील वचन त्याच्या वरील मतास आधार आहे. परंतु ते पुन पुन्हा सांगतात कीं "हिंसेच्या मार्गांनें आज हजारों वर्षे मान्य जात आहेत. हा मार्ग विफल झाला आहे. त्याची निष्फलता स्पष्ट दिसून आली आहे असें विफल हत्यार पुन्हा हातीं धरण्यांत फाय अर्थ ! रशियातील लोक आज खऱ्या अर्थाने सुखी व स्वतंत्र आहेत असें मला वाटत नाही" असें ते म्हणाले "जगात खरी क्रान्ति अद्याप झालीच नाही ती क्रान्ति मीच करू शकेन आणि ती अहिंसेच्याच मार्गांनें होणें शक्य आहे. इतर मार्गांनीं नाही," असें अधिकार वाणीनें ते सांगतात, आत्मनिश्चसानें नि अगत श्रद्धेनें ते सांगतात.

प्रवचन ३ रे

क्रान्तिवाद नि सुधारणावाद या दोन मार्गांनी जगाला सुधारण्याचे प्रयत्न चालले आहेत, असे कालच्या प्रवचनाच्या वेळेस मी सांगितले. या दोन्ही मार्गांमधून महात्मा गांधींचा मार्ग भिन्न आहे. असहकार अधिक सत्याग्रह यांनी समन्वित असा हा गांधीजींचा मार्ग अभिनव आहे, अपूर्ण असा आहे. महात्माजींच्या मते क्रान्तिवाद आणि सुधारणावाद अपुरे आहेत युरोपांत हे मार्ग वग्याच काव्यापासून रूढ झाले आहेत महात्मा गांधी स्वतःला क्रान्तिकारक समजतात. मीहि क्रान्ति करू इच्छितो, असे अनेकदा त्यांनी म्हटले आहे, लिहिले आहे. परंतु क्रान्तीची त्यांची कल्पना भिन्न आहे. त्यांना अधिकाधिक निर्दोष, अधिक पूर्ण नि सर्वांगीण अशी क्रान्ति हवी आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत क्रान्ति करून पाहणाऱे सोव्हिएट रशियातील क्रांतीतहि काही होते परंतु महात्माजींची क्रान्ति सर्वांगीण असली तरी सक्तीची नाही. ती अहिंसक आहे.

इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशात लोकशाही काति झाली. या देशात हळूहळू सुधारणा व्हावी म्हणणारे व जलद सुधारणा व्हावी म्हणणारे असे पक्ष उत्पन्न झाले. महात्माजींचें साधर्म्य त्वरेनें सुधारणा व्हावी म्हणणाऱ्या पक्षाशीं अविक आहे, परंतु महात्माजींचा विशेष अहिंसेत आहे. शत्रूला मारायचें नाहीं. हा बाह्यात्कारी भेद समजायला अतरगाचाहि विचार करायला हवा. काति परिणामकारक व्हावी म्हणूनच गांधीजी अहिंसेवर भर देतात. आत्म्याचें, हृदयाचें परिवर्तन हाऊन जी काति होईल ती टिकेल असें त्यांना वाटतें तीच काति टिकेल. महात्माजींच्या कातिशास्त्रांत हृदयपरिवर्तनास महत्त्वाचें स्थान आहे. किंबहुना या कातिशास्त्राचा हा प्राणच आहे.

सुधारणावाद नि क्रान्तिवाद

ब्रिटिश लोक साधारणपणें कातीच्या विरुद्ध असतात. कातिवृत्ति ही नैसर्गिक नाहीं, सृष्टीच्या विरुद्ध अशी ही वृत्ति आहे, असें ते प्रतिपादतात, परंतु त्याचें म्हणणें खरें नाहीं. विकास कसा होतो ? जगद्विकासचें तत्त्व कातिमय आहे कीं उक्कातिमय आहे ? या सृष्टींत क्रमविकास आहे कीं कातिविकास आहे ? महात्माजींनीं एका लेखात याला उत्तर दिलें आहे ते लिहितात या सृष्टींत क्रमविकास आहे तद्वत् कातीहि आहे एकदम मोठा फरक होणें, महान् परिवर्तन होणें ही गोष्ट अनैसर्गिक नाहीं परमेश्वराच्या या निसर्गांत ही गोष्ट दिसून येते. निसर्गांत केवळ उक्कातीच नाहीं, तर कातीहि आहे. परमेश्वर हा महान् क्रान्तिकारक आहे असें निसर्गाकडे पाहून वाटतें." हा अनुभव नवीन नाहीं. मनुष्याच्या अत करणात जी वृत्ति असते तिनें तो सृष्टीकडे

वचतो मार्क्सवादी सर्वत्र विरोधविकासाचे तत्त्व लावतो, अध्यात्मवादी सर्वत्र आत्मतत्त्व पाहतो. भौतिक क्रान्ति-कारकाला सर्वत्र विरोधविकास दिसेल तर आध्यात्मवादी मनुष्याला सर्वत्र ईशशक्ति काम करीत आहे असे वाटेल. आपण कोणाला जातिवादी म्हणतो, कोणाला सुधारणावादी म्हणतो. महात्मा गांधींना कोणती सज्ञा द्यायची ? ते उभयरूप आहेत ते जातिवादीही आहेत व सुधारणावादीही आहेत सृष्टीत ज्याप्रमाणे क्रमविकासही आहे, क्रांतीही आहे, त्याप्रमाणे महात्माजींच्या जीवनशास्त्रात उभय गोष्टी आहेत म्हणूनच त्यांचे विकासशास्त्र संपूर्ण आहे, ते एकागी नाही सृष्टी योग्य काळी क्रान्ति व उत्क्रान्ति दोहोंचा अवलंब करते. जन्ममरण हे द्वंद्व पहा नऊ महिने मूल क्रमशः वाढत असते, परंतु एक दिवस अकरमात जन्म. नऊ महिने क्रमविकास तर एक दिवस क्रान्ति तसेच मरण आजारी असतो, परंतु पुढे एका क्षणात सारा खेळ खलास होतो. मनुष्य जन्माला आल्यावर पुढा क्रमविकास सुरू होतो. यातही मधून क्रान्ति होते, मधून महान् बदल होतात आणि शेवटी मरणाची महान् क्रान्ति येते. मनुष्याच्या विनासाला जीवन व मरण दोन्ही आवश्यक परमेश्वर हा महान् क्रांतिकारक आहे. महात्माजी लिहितात “परंतु हळूहळू वाढले, उभे राहिले, परंतु एकदम उभ्यात होतो ते गडब होतात. मी आकाशाकडे कधी कधी आदराने, आश्चर्याने बघत असतो त्या निरभ्र आकाशात एकदम मेवमाला समीक्षित होतात. त्या नितान्त शान्त आकाशात एकदम केमडा पडक !” ते अन्यत्र म्हणतात इग्टच्या, हिंदुरयानच्या, दोहोंच्या इतिहासात

मी क्रान्ति आणि क्रमविकास दोन्ही गोष्टी पाहिल्या आहेत आज इंग्रज लोक क्रान्तीच्या विरुद्ध बोलतात, कारण त्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटलेला आहे ज्याच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटतो ते क्रमविकासादी होतात, ज्याचें पोट रिकामें असतें ते क्रान्तिवादी होतात पोट भरलेलें असलें म्हणजे दोन तासानीं राजकारण केलें तरी चालतें परंतु जो मुकेला आहे तो अशी वाट पहात बसेल तर तो निरालात निवायचा तो थांबेल तर मरेल. ”

इतिहासात दोन्ही मार्ग

गार्धीजी इतिहासात क्रान्ति व उत्क्रान्ति दोन्ही पाहातात कोणी म्हणतात, प्रिचारातात, “गार्धीनीं इतिहास वाचला तरी आहे का ?” महा मा गार्धीनीं इतिहासाचा तपशील वाचला नसेल, पान न् पान नसेल वाचलें, परंतु भाराभर पाचणें म्हणजे तत्त्वग्रहण नव्हे इतिहासाकडे पाहाण्याची दृष्टि महात्मार्जीना मिळाली आहे इतिहासातून काय घ्यायें, काय शिकायें काय टाकायें, कोणत्या दृष्टीनें इतिहासाकडे वचयें, या गोष्टीला महत्त्व आहे इतिहास अनुकरणार्थ नसून नवइतिहास तुम्हीं आम्हीं निर्माण म्हणून आहे नवनिर्मिति करण्यासाठीं जुना इतिहास अभ्यासायचा असतो भूतकाळीन इतिहासाकडे पाहाण्याचा महामार्जींची दृष्टि केवळ सुधारणा वादी नाही, केवळ क्रान्तिवादी नाही या दोन्ही दृष्टीहून त्याची दृष्टि भिन्न आहे. सुधारणावादी एक प्रकारचे जड सनातनी असतात मार्गील पराभूताचे पोसाडे गात वसण्यात त्यांना आनंद होत असतो पूर्णज कसे मोठे होते, धापण त्यांच्या प्रमाणें झालें पाहिजे, त्याचें अनुकरण केलें पाहिजे असें केवळ

आंतरिक सृष्टींतहि नको का करायला ? हें आंतरिक जग दिसलें नाहीं तरी तें सर्वांच्याजवळ सदैव आहे तें सर्वांच्या प्रतिक्रिया अनुभवास येतच असतें. आपण नवीन क्रान्तिमार्ग शोधू या. आध्यात्मिक सृष्टींतलं क्रान्ति. मानवानें नेहमीं का पशूप्रमाणेंच वागावें ? टक्केटोणपे खाऊन अधिक शहाणें नको का व्हायला ? मी मानव आहे, मी पशूहून निराळा आहे, असें नुसतें म्हणून भागत नसतें. पशूहून निराळे असाल तर पशूहून निराळ्या रीतीनें वागा. मनुष्यत्वास शोभेल अशा रीतीनें आपण इतिहास बनवू या मानव्याला उन्नत करील अशी क्रांति करू या. क्रान्तिशाखाला निराळी दिशा देऊ या "

आत्म्याची तरफ

असें गांधाजी म्हणत आहेत. ते जी क्रांति करू पहात आहेत, तिची तरफ तुमच्या आमच्या अंत कर्णांत आहे. त्या तरफेच्या जोरावर सारें जग बदलायचें आहे महात्माजींनीं आपलें सत्याग्रहाचें शास्त्र, आपलें क्रान्तिशास्त्र या आत्म्याच्या शक्तींतून निर्मिलें आहे महात्माजींचें प्राप्तव्य काय ? गन्तव्य काय ? त्याचें ध्येय काय ? रामराज्याची भाषा ते बोलत असतात. रामराज्य हें माझे ध्येय असें ते म्हणतात. अहिंसेवर उभारलेली लोकशाही मला हवी आहे असें त्यांनीं शतदा सांगितलें आहे, लिहिलें आहे नैतिक पायानर, ऋत-सत्याच्या दृढ आधारानर उभारलेली लोकशाही त्यांना हवी आहे. नैतिक नियमाच्या सुप्रतिष्ठेवर, श्रेष्ठत्वानर आधारलेली लोकशाही हें त्यांचें गन्तव्य आहे समाजवाद, लोकशाही इत्यादि कल्पनात, या विचारात महात्माजी स्वतःचें काहीं तरी विशेष ओढू पाहतात. या कल्पना रूढार्थानें ते स्वीकारित

नाहींत, त्या जशाच्या तशा ते घेत नसून त्यांत नवीन अर्थ ते
 ओततात या कल्पनात माझे रामराज्य मला हवें असें ते
 म्हणतात. तें रामराज्य ज्या समाजवादात, ज्या लोकशाहीत
 नाही, त्याचें मला काय होय ? समाजवाद, लोकशाही,
 इत्यादींचें पर्यवसान माझ्या रामराज्यात व्हायला हवें
 रामराज्य म्हणजे काय ? रामराज्य म्हणजे आमारांमार्फत
 राज्य, आम्हाचें राज्य. तो इतिहासपूर्वकांतील दाशरथी राम
 यथे अभिप्रेत नाही. ती स्थूल कल्पना महात्माजींजवळ नाही
 महत्माजींचा राम म्हणजे जो अंत करणात पूर्वी होता, आज
 आहे, पुढे असेल, तो आत्माराम होय या रामाचें चिन्मय
 राज्य त्यांना हवें आहे ही जी दृश्यातील आध्यात्मिक
 दिव्यता, तिचें सहजसुंदर राज्य त्यांना हवें आहे सर्वांना जर
 हें आत्मदर्शन झालें, त्या आत्मदर्शनाच्या आनंदात सारे जर
 मस्त होऊ लागले, तर सारे सत्यनिष्ठ होतील, सारे एक
 मेकांवर निर्मळ, अर्पणीय असें प्रेम करू लागतील बाहेर
 कोणती शाही आहे याचें त्यांना भानहि नसेल बाहेरचें
 स्वरूप कोणतेंहि असे, आपण होऊनच सार नैतिक वृत्तीनें
 वागतील ग्वरा मानवधर्म आचरतील तेंथें मग नकोत
 दडयोजना, नकोत शिक्षाप्रकार तेंथें शासनमस्थाच उरणार
 नाही ती मद्धूष पडेल तिची जबरच उरणार नाही सर्वत्र
 आमारांमार्फत एकलत्रा राज्य ! जणू सद्युगाचा सूर्य
 उगयला महामाजींच्या समोर हें असें परम मंगळ, परम
 दिव्य घ्येय आहे हें रामराज्य प्रथम प्रयत्नांच्या दृष्ट्यात
 स्थापन व्हायला हवें सर्वांच्या दृष्ट्यात रामराज्य आहेत
 तेंथें सारंदिनस युद्ध चालू आहे तुझ्याम मजाराजांनीं
 म्हणू आहे

“ रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग,
अन्तर्वाद्य जग आणि मन । ”

राम म्हणजे सद्बुद्धि, न्याय्य वृत्ति. रावण म्हणजे अहं-
कार वृत्तीचें प्रतीक. रावण अन्याय्य वृत्तीचें द्योतक. आपणांस
खरी लोकशाही हवी असेल तर आपण प्रथम अंतःकरणांत
मेळ घातला पाहिजे. तेशील गदारोळ बंद केला पाहिजे. तेंच
रामाचें म्हणजेच सत्याचें निरपवाद राज्य स्थापलें पाहिजे.

महात्माजी शासनहीन ध्येयाचे पुरस्कर्ते

गांधीजींना लोकशाहीचें शेवटीं अ-राजक स्थितींत परि-
णमन व्हावें असें वाटतें. राज्यतंत्रच नको. शासनसंस्थाच
नको. कारण शासनसंस्था म्हटली म्हणजे हिंसा आलीच.
या जगांत सहकार्यानिं सारा मानवसमाज वागत आहे हें
गांधीजींच्या विचारांचें परम ध्येय आहे, अंतिम सार आहे.
तें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून ते पायलें टाकतात. ती जी अंतिम
दंडर्हान व्यवस्था, तिच्या निकषावर घांसून, त्या ध्येयाच्या
कसोटीवर पारखून ते योग्य काय, अयोग्य काय तें ठरवितात.
ती जी अंतिम अ-राजक स्थिति, तेंचें सक्ती अस्तास जाईल.
तेंचें पोलीस नाही, लष्कर नाही. तें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून
आपण जाऊं या, असें गांधीजी अष्टाहासानें सर्व जगाला
सांगत आहेत. आपणांस एकदम आज ही अ-राजक स्थिति,
ही सहज सहकार्याची सुंदर, मंगल स्थिति आणतां येणार
नाही ही गोष्ट खरी; परंतु ध्येय तरी हें असूं दे. राज्यसंस्था
हें अंतिम ध्येय नको. राज्यसंस्था, शासनसंस्था, हें अलीकडचें
ध्येय आहे. अपूर्णावस्थेंतील हें ध्येय आहे. हा एक टप्पा

आहे. त्या अ-राजक स्थितीच्या जवळ जायला अत्यन्त जवळचा मार्ग म्हणजे अहिंसेवर आधारलेली लोकशाही होय. Democracy based on nonviolence is the nearest approach to the purest form of anarchy. विशुद्धतम अ-राजक ध्येयाजवळ जायचा अत्यन्त निकटवर्ति मार्ग म्हणजे अहिंसक लोकशाही.

हिंसक लोकशाही लोकशाहीच नव्हे

जी लोकशाही अहिंसेवर आधारलेली नाही, ती लोकशाहीच नव्हे. लोकशाही नि अहिंसा याचा संबंध कसा, कोठे येतो? आज जी लोकशाही आहे तिच्यासंबंधी सत्याग्रहीला आकर्षण वाटते. कारण ते जें अखेरचें अ-राजकतेचें ध्येय त्याच्याकडे या मार्गानें जाण्याची त्याला शक्यता वाटते. समाजवादतहि सत्याग्रहीला आकर्षकता वाटते. परंतु हुकुमशाही राज्यपद्धतीत असें काहींच नसतें. सत्याग्रहीला सर्वांत त्याज्य जर काहीं वाटत असेल तर हुकुमशाही. मग ती हुकुमशाही फॅसिस्ट असो वा कम्युनिस्ट असो. महात्मा गांधी स्वतःला लोकशाहीचे पुरस्कर्ते समजतात. "लोकशाही चालवायचें ज्ञान मला जितकें आहे तितकें क्वचितच कोणास असेल" असें ते म्हणतात. हुकुमशाही राज्यसंस्था सक्तीनें सर्वांची स्वतःच्या नमुन्याप्रमाणें सुधारणा करू पहाते. अशी सर्वेसर्वा शसनसंस्था जीवनाच्या अंगप्रखंडात घुसते. जीवनांचा असा यत्किंचितहि भाग टरत नाही की जेथें या हुकुमशाही पद्धतीचे पाश पोंचत नाहींत. अशा या राज्यसंस्थेचें प्रमुख माझ्या सर्पे जीवनावर सारखें चालत असतें. लष्करी पाठिंब्याच्या जोरावर हुकुमशाहीपद्धति हें सारें करीत असते.

तेयें मला विचार करण्याचेंहि स्वतंत्र्य नाही, मग आचार-
स्वातंत्र्य तर दूरच राहिलें. हुकुमाप्रमाणें बागायचें एवढेंच
तेयें काम. अशानें माझा विकास कसा व्हायचा ? मी काहीं
मडकें नाही, मी मानव आहे माझा सर्वांगीण विकास,
माझी सर्वांगीण उत्पत्ति हें माझें ध्येय, परंतु हुकुमशाहींत
माझें मन, माझी बुद्धि ही जणू जड केली जातात तीं
केवळ बाहुळी, हुकमाची ताबेदार बनतात. हा विकास
नसून विनाश आहे.

लोकशाहींत असें नाही. राज्यसंस्था सक्तीनें येथें
सर्वांची ठरीव साचाची सुधारणा करू पहात नाही. मान-
वात असा काहीं अंश आहे कीं, ज्याच्या सुधारणेसाठीं
सक्ती कराल तर तो नष्टच होईल. मानव मग मानवच
राहणार नाही. तो जड यंत्रण होईल लोकशाहींत सक्ती,
हिंसा थोड्या फार प्रमाणान अस्तित्वाच. परंतु या गोष्टी
असल्या तरी त्यांना मर्यादा असेल. पदोपदीं हिंसा समोर उभी
राहणार नाही. लोकशाहींत ही मर्यादा गृहीत आहे. अतिम
ध्येयाच्या दृष्टीनें राज्यसंस्थेचें शासन, तिचा दड, हीं
निरूपयोगी आहेत, परंतु सक्रमणाप्रस्थेत, त्या ध्येयाकडे
जात असताना, या गोष्टींची जरूर लागेल मानवप्रमांचें
रक्षण करण्यासाठीं गीता हिंसेला अनुज्ञा देते. श्रीकृष्ण
म्हणतात

“परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम्”

सत्ताचा साभाळ आणि दुष्टाचा नायनाट करण्यासाठीं मी
अपतर्तो असें भगवान् सांगतात. परंतु गतिंतीळ ही
शिकवण, हिंसेची ही अनुज्ञा राजप्रमांतीळ आहे, असें आपण

समजून चालूं. काही प्रमाणांतच या गोष्टीला सत्यता आहे. खरा जो धर्म असतो तो शस्त्रबलाने, शिक्षा करून, सर्वांत कधीच कोणास स्थापता येणार नाही. समाजधारणेसाठी धर्म असतो, आणि समाजाचे जे धारण होतें तें संतांच्या तपाने होतें. “सतो तपसा भूमिं धारयन्ति” हें खरें सत्य. भगवान् म्हणतात कीं, मी दुष्टांना संहारायला नि सज्जनांना, संताना साभाळायला अवतरलों आहे. म्हणजे भगवनाच्या अवतारापूर्वी संतत्व, साधुत्व समाजात होतें. कांटेंतरी तें वावरत होतें. त्याला त्रास होऊं लागला म्हणून प्रभूचा अवतार. परंतु श्रीकृष्णाच्या शस्त्राने साधुत्वाचे रक्षण झाले तरी तें निर्माण नव्हतें होत. धर्माचा प्राण साधुवात आहे. हा प्राण शस्त्रे साभाळताळ, परंतु निर्मू शकणार नाहीत. हा प्राणच नसेल तर शस्त्रांनी साभाळ तरी कशाचा करायचा? जे साधुसंत आपल्या आचरणाने समाजात, मानसी जीवनात प्रेमस्नेह आणूं पाहतत, मांगल्य निर्मू बघतात, अशा यत्नशील संतांचें संरक्षण करण्यापुरतें शस्त्र उपयोगी आहे. शस्त्रबल नकारात्मक आहे, भावत्मक नाही. तें संहारक आहे, निर्माण करणारें नाही. तें ऋण आहे, धन नाही. (निगेटिव्ह आहे, पॉझिटिव्ह नाही.) भावरूप प्रयत्न कोणी करायचा? प्रयत्न निर्मिति कोणी करायची? संसज्जनांचेच तें जीवितकार्य असतें. म्हणून समाज धारणेस शस्त्रापेक्षाहि साधुत्वशक्तीच अधिक उपकारक आहे. सम जात साधुत्व वाढत राहिले पाहिजे. सदगुणसंस्पर्शन सदैव होत राहिले पाहिजे. दस्त्रास्त्रांनी साधुत्व घाटण्याऐवजी न्हास पयूं लागतें. म्हणून साधुमंत्र आपले

स्वतःचै रक्षण, आपल्या साधुत्वाचा सभाळ स्वतःच्या बालिदानाने करतात. “अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्” हाच त्यांचा विधायक मंत्र. अशी वचने आपण ऐकतो ती उगीच नाहीत. संतांच्या अनुभवाचें नि शिकवणीचें त्यांत सार आहे. असाधुत्वाला साधुत्वाने जिंक. महात्मा गांधींच्या सर्व तत्वज्ञानाचा या विचारांत आरंभ आहे. त्यांचे सारे जीवनदर्शन या मूलभूत विचारांतून विकसित आले आहे. शस्त्रबल खाजगी असो वा स्टेटचे, शासनसंस्थेचे असो, ते शेवटीं अपुरे पडते. साधुत्व वाढावे म्हणून सक्ती किती उपयोगी पडणार? राज्यसत्तेचे सर्वकाय प्रभुत्व चाळू देणे योग्य नाही. शस्त्रबल, सक्ती ही साधुत्ववृद्धीला कितीशी हातभार लावणार? सत्य, अहिंसा यांच्याकडे जायची प्रवृत्ति स्वतःच्या प्रयत्नांनीच व्हायला हवी. स्वतःचा आत्माच जागा व्हायला हवा. प्रयत्नांतूनच खरी आत्मप्रप्ति. स्वतःची सुधारणा व इतरांची सुधारणा यांत द्वैत नाही. आपली सुधारणा झाली तर जगाचाहि होईल. माझ्यांत साधुत्व वाढले तर जगांतहि वाढेल. दैवी संपत्ति वाढवणारे द्वेषमसर नाही फेलावित. भौतिक वाचतात एकाची संपत्ति वाढली तर दुसऱ्या कोणाची तरी कमी होते. तमा येथे प्रकार नाही. दैवी संपत्तीचा हा विशेष आहे. दैवी संपत्तीचे लोक समाज-आरणेस अधिक महत्त्वाचे असतात. साधुवृत्ति वाढवणाऱ्यांचा समाजांत जसजसा अधिक प्रभाव पडू लागेल, तसतसा राज्यसंस्थेचा आपोआप संकोच होऊं लागेल. तिची जम्हरीच वाटेनाशी होईल. साधुत्वाचा वाढ ज्या प्रमाणांत होईल त्या प्रमाणांत शासनसंस्थेचे प्रभुत्व, अस्तित्व घटत जाईल. साधुत्वानेच जर

असाधुत्वाला जिऱायचें तर राज्यसंस्था दंड कोणास करणार, शिक्षा कोणास टोठवणार? साधुत्वाचें हें बळ कोठें तरी कमी पडतें म्हणून राज्यसंस्थेची आवश्यकता भासते.

यतिधर्म नि राजधर्म

आजपर्यंत राजधर्म आणि यतिधर्म हे दोन अलग धर्म मानले गेले. यतिधर्म राजधर्माहून श्रेष्ठ मानला जातो. त्याच्या कारभारात राजधर्म ढवळाढवळ नाही करीत. राजसत्तेला राजधर्म आणि प्रजेला प्रजाधर्म घालून देणें हें यतिधर्माचें काम आहे. युरोपात मध्ययुगात खिस्ती धर्माच्या इतिहासांतहि असें थोडें दिसतें. पवित्र रोमन साम्राज्यांत ही कल्पना दिसून येते. साधुत्वानें समाजाचें रक्षण करणार हे राजाहून श्रेष्ठ आहेत पोप, बिशप वगैरे राजाहून श्रेष्ठ. महात्मा गांधींच्या अंतःकरणांत हे असे निचार आहेत. गांधीजी कर्मयोगी आहेत. कर्मयोगाचें विवेचन भगवद्गीतेंत आहे. या अर्थानें ते गीतेचें उपासक आहेत परंतु गीता हा राजधर्माचाहि ग्रन्थ आहे. ज्यावेळेस इतर प्रयत्नांनी प्रश्न सुटत नाही तेव्हा युद्ध धर्म्य ठरतें त्या युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठी ही गीता आहे. शिष्टाईचे सारे उपाय थरुले. स्वतः श्रीकृष्ण शिष्टाईस गेले. सारे प्रयत्न निफट झाल्यापर युद्धाशिऱाय गत्यन्तर नव्हतें, तें करणें भाग पडलें. परंतु महात्मा गांधी या महाभारतीय युद्धाऱुडे कोणत्या दृष्टीनें बघतात ?

युद्धाचें वैफल्य

महात्माजींच्या मतें महाभारत म्हणजे एक महान् शोकान्त काव्य आहे. युद्धाच्या मार्गांनिं येंथे अगेर कोणाचेंच हित झालें नाहीं ज्यांनी जिऱुनें ते तरा मुऱ्णी झाले

का^२ नाही. तेहि रडले, त्यानींहि अश्रु ढाळले तें भारती युद्ध सपतें आणि धर्मराजा सर्वासह सर्ग मृताना, धारातीर्थी पडलेल्याना पिंड द्यायला जातो. करुण असा तो प्रसंग आहे. सर्गाचें श्राद्ध करायचें असतें. धर्मराजाच्या मनात काहूर माजतें, तो कर्णाच्या नागानें पिंड द्यायला तयार होतो हा आपला भाऊ, वडील भाऊ हें त्याला आजवर माहात नव्हतें तो सद्गदित वाणांनें माता कुतीला म्हणतोः “आई, कर्ण हा आमचा वडील भाऊ हें आम्हाला आधींच कळतें तर आम्ही युद्ध केलें नसतें मी तरी केलें नसतें” धर्मादिकास हें कळू नये याचा भाग्यार्थ काय ? भाग्यार्थ एवढाच की, अन्यायाचें निवारण व्हायला हवें अन्यायी मनुष्य भाऊ असला तरी त्याचेंहि पारिपत्य व्हायला हवें दुसरा मार्गच नसेल तर अपरिहार्य म्हणून हा हिंसामार्ग, युद्धाचा मार्ग अवलगायचा कठोर होऊन भाग्य सहि शिक्षा करायची समत्वबुद्धीनें कर्तव्य म्हणून तें युद्ध करायचें हें सारें बरोबर आहे परंतु सर्वच ठिकाणी हिंसा बरोबर असा याचा अर्थ नाही परकीयांशी लढताना अहिंसा आठवतच नाही. भाग्याला कसें मारू मनात येतें परंतु परक्यांवर प्रहार करताना मनास काहीं वाटत नाही. घरग्यांशी लढताना हिंसा करू कीं न करू असा व्यामोह वाटला, परंतु असा सर्वाजपळ वागताना का वाटू नये ? तुमचा घरगुती नियम विश्वव्यापक करा स्वकीयांशी जसें वागावें असें वाटतें, तसेंच परकीयांशीहि वर्तन ठेवा. अन्यायी परकी असो, स्वकीय असो, दोघाना मी मारणार; आणि तू^३ अन्याय करणारा माझा आहे, मी त्याचें परि-

वर्तन करुं पाहान' असें म्हणशील तर परकीयांच्या बाबतींतहि तसेच म्हण. हिंसा स्वजनांच्या बाबतींत निंच असेल तर सर्वत्रच ती निंच आहे. सर्वत्र सम वबुद्धि असूं दे. साधुत्वाची मूलभूत प्रेरणा सर्वांच्या अन्तर्यामी आहे. स्वकीयांच्या हृदयांतील सुप्त साधुता जागृत होईल अशी जर तुला आशा वाटेल तर परकीयांच्या बाबतींतहि असें कां वाटूं नये ! साधुत्वाच्या वृत्तीचा ईश्वरानें कोणास कायमचा मक्ता दिलेला नाही. भलेबुरे सर्वत्र आहेत. महात्मा गांधींची मानवांतील मूलभूत सत्प्रेरणेवर श्रद्धा आहे. या श्रद्धेवरच त्यांचें सारें दर्शन आधारलेलें आहे. मुलांनीं आत्मकेशानें आईबापांचें परिवर्तन केल्याची उदाहरणे आहेत. आईबाप चुकीचें सांगतील तर आम्ही ऐकणार नाही. त्याची आज्ञा मोडूं आणि कष्टहाळ सोसूं असें भारतीय मुलें, प्रल्हादासारखीं सत्याग्रही बालें सांगत आहेत. यतिधर्मांत हा आत्मकेशाचा मार्ग होता; परंतु आपल्याकडील राजधर्मांत तो नव्हता. लोकरुमन्य गीतारहस्यांत म्हणतात, "राजकारणांत असें वागून चालणार नाही. यतिधर्मांत हें सारें ठीक आहे." परंतु प्रजाधर्मांत, राजधर्मांत व्याप्रमाणें राजकारण आहे, त्याप्रमाणें यतिधर्मांतहि आहे.

राजकारण आणि राजधर्म भिन्न

राजकारण आणि राजधर्म हे समानार्थक शब्द नाहीत. प्रजाधर्मांत राजकारण आहे, यतिधर्मांतहि आहे. राजधर्म राजापुरता; परंतु राजकारणाची व्याप्ति फार मोठी आहे. ही व्याप्ति लक्षांत घेऊन राजकारणांतील हिंसा दूर पुरायची असेल तर ती प्रथम यतिधर्मांतून जितकी निघेल, प्रजा-

धर्मांतून जितकी निघेल, तितकी राजधर्मांतून निघणार नाही कारण राजधर्माला जणू सदर परवाना असें वाटत असते. हिंसा अपरिहार्य, आपला हक्क असें त्याला वाटत असते. राज्यसंस्था चालवणाऱ्याच्या हिंसा अंगवळणीच पडलेली असते. यतिधर्म, प्रजाधर्म असें नाही मानीत. यतिधर्मात स्वसंरक्षणार्थहि हिंसा नाही. यति स्वतःचें बलिदान करील. तो पुन्हा असंप्रही असतो. यति आपल्या उदाहरणाने, प्रखर प्रयत्नाने सर्व समाजाला पुढे नेऊं पाहतो, आपल्याबरोबर घेऊं पाहतो. स-ययुगांत राजधर्मच नव्हता. तेथे राज्यसंस्थाच नव्हती. कारण सारेच स्वयंभू अशा सत्प्रेरणेनें वागत होते. आपोआपच धर्मपालन होत होते. यतिधर्माच्या पाठोपाठ सारे जात, असें महाभारतांत वर्णन आहे. परंतु जेव्हां सप्रह वाढला तेव्हां शस्त्रबलावर आधारलेली ही शासनसंस्था निर्माण करण्यांत आली. परंतु ही शस्त्रे इतकी वाढू लागली आहेत की, समाजाचें धारण होण्याऐवजी संहारच होणार असें दिसू लागलें आहे. राज-सत्तेनें खऱ्या धर्माची स्थापना होते असें महात्मा गांधीना वाटत नाही. खऱ्या न्यायाची प्रस्थापना राज्यसत्तेच्या द्वारां होणे अशक्य आहे असें गांधीजीचें निश्चित मत आहे. त्याचा अर्थ दुर्बळ वना, भेकड वना असा नव्हे. ते सर्वांत फशाचा तिटकारा करित असतील तर म्याडपणाचा. हेव्य नकोच. मला बलवंतांची, समर्थांची अहिंसा पाहिजे आहे, असें गांधीजींनीं शतदां सांगितलें आहे. ज्यांना अहिंसा पेलत नसेल, जे इतके समर्थ नसतील, त्यांनीं अहिंसा दुबळेपणाने पाळायी असें गांधीजी फधीहि म्हणत नाहीत.

महात्माजींना समाजात अहिंसक वृत्तीचे खरे वीर पुरुष हवे आहेत. समाजात असे लोक हवत की, जे राज्यसत्तेच्या भारतामुळे कायदे पाळित नसून न्यायबुद्धीला प्रमाण मानून कायदे पळतात. असे सऱ्याप्रही न्यायी वीर कायदे पाळतील आणि तोडतील.

कायदेभंगक गुन्हेगार आणि कायदेभंगक सत्याग्रही

अशा सत्याग्रहींना दंडाचे, शिक्षेचे भय नसते. ते निर्भय असतात. तेथे लपनाळपन नाही. गुन्हेगारहि कायदे मोडतात; परंतु त्याच्याजवळ नैतिक कायदाहि नसतो. सत्याग्रही कायदेभंगक हा नैतिक कायदा कधी मोडित नाही. (Civil Disobedience) त्याचे कायदेभंगाचे कार्य हे सविनय असते; कर्तव्य म्हणून असते. सविनय कायदेभंग करणारा नैतिक कायदा अभंग मानतो; कर्तव्यनिष्ठा म्हणून, न्यायनिष्ठा म्हणून तो कायदा मोडतो; स्वार्थासाठी, लहरीसाठी नाही.

नैतिक कायदा नि सरकारी कायदा

नैतिक कायदा आणि राज्यसत्तेचा कायदा यांत भेद आहे. नैतिक कायदाचे पालन करून राज्यसत्तेचा कायदा मोडायचा. अस करव्याचा हक्क आहे असे नव्हे तर ते कर्तव्यच आहे. ते कर्तव्य पार पाडव्यासामाठी सम्यबुद्धीने, कर्तव्यबुद्धीने कायदेभंग करायचा. समाजातील शासनसंस्थेच्या कायदाचा भंग करणारा हा सत्याग्रही समाजाने दंगल होऊ नये म्हणून मात्र जपतो. यजपजपुरी पाडू नये यामाठी तो व्यस्य करतो.

राजा व्यवस्थेसाठीच प्रथम आला

प्राचीन काळां प्रथम ही शासनसंस्था जन्माला आली ती व्यवस्थेसाठीच होय. परंतु ज्याला राजा केलें तोच अन्यायी कायदे करू लागला. यावर उपाय काय? यावर उपाय एकच कीं, या राज्यसत्तेला विरोध करणारा नैतिक वीर हवा. कारण तसें नसेल तर हा गादीवर येणारा आणखी सगई हिटलर व्हायचा. न्यायासाठी राजा असावा, न्यायासाठीच त्याला दूरहि करावें असें हें क्रांतिशस्त्र आहे. प्रजाधर्मांत न्यायासाठी राजा दूर करावा हें महत्त्वाचें अंग आहे.

प्रजाधर्माची वाढ: सौत्रामणियज्ञ

आपल्याकडे प्रजाधर्माची वाढ करता करता शेवटीं क्रांतीवर आले असें दिसून येईल. उन्मत्त राजाना यतींनी दूर करावें, नैतिक श्रेष्ठतेच्या लोकानी दूर करावें असें सांगितलें आहे. अशा राजाना हिसेनेहि दूर करण्यांत येई. वेडूक राजा, दडुना राजा (King Log and King Frog) या गोष्टींत हें दाखविलें आहे कीं, लहान जुद्धम दूर करायला जावें तर आणखी मोठा जुद्धम डोक्यावर येऊन बसतो. एका हुकुमशाहाला दूर करावें तर आणखी प्रबल हुकुमशाही जन्माला येते. असें होऊ नये म्हणून आपल्याकडे सौत्रामणियज्ञ सांगितला आहे. दंगलच माजली तर ज्याचा विजय होईल, ज्याच्या हातीं लष्करी सत्ता जाईल, तो सारी राज्यसत्ता घळकावून बसेल. शस्त्रयुद्धाच्या प्राबल्यातून लोकशाहीच्या ऐनजी हुकुमशाहीच जन्माला यायची. ती हुकुमशाही शुद्ध राहिल याचा काय भरंवसा? म्हणून सौत्रा-

मणियज्ञाचा सत्कार आपल्याकडे सांगितला आहे इंग्लंड-
मन्ये चार्लसची चोरुशी केली गेली. वाटेल त्याने राजाला काढू
नये. यति म्हणेल “मी काढतो.” सारे शांतीने व्हायला हवे.
जुना राजा काढायचा, नवीन गादीवर बसवायचा परंतु हे
दंगलीने न करता, शिस्त, समय, साधुता याने व्हावे.
नैतिक शक्तीच्या थोर नेतृत्वाखाली असा सौत्रामणियज्ञ
व्हावा, उन्मत्त राजाला दूर करण्याचा प्रयोग व्हावा.

लोकशाहीच्या कल्पना

आता लोकशाहीच्या कल्पना आल्या आहेत आता
एखादा पक्षच्या पक्ष प्रबळ होऊन बसतो. त्या विशिष्ट
पक्षाच्या हार्ती सारी सत्ता एकत्र होते. अनिर्बंध, सर्वरूप सत्ता
एक पक्षच हार्ती घेऊन बसतो. हा पक्ष जनतेच्या मनावर,
शरीरावर जणू अत्याचार करतो. ही लोकशाही नव्हे असे
होणे बरोबर नाही परंतु येथे क्रांति कशी व्हायची ?
लोकशाहीतील क्रांति शर्तीने व्हावी. डोकी फोडण्यापेक्षा
डोकी मोजणे बरे. एकाच्या हातून सत्ता जेव्हा दुसऱ्याच्या
हाती जाते तेव्हा हिंसा होण्याचा संभव असतो. परंतु
लोकशाही राज्यसंस्थेत तिळा आळा असतो शान्ति, अहिंसा
याने राज्यक्रान्ति करण्याचा तेथे प्रयोग शक्य असतो
जमनादासाच्या हातची सत्ता शान्तपणे बाळासाहेबांच्या हाती
आली. याच शर्तीच्या मार्गाने त्या बाळासाहेबांच्या हातून
समाजवाद्यांच्या हाती जावी. लोकशाहीत याला वाव आहे.
येळ लागेल, परंतु अवसर आहे. लोकशाहीत सघटनेचे,
प्रचाराचे स्वातंत्र्य असते मनुष्य आपल्या अंतःप्रेरणेस

अनुसरून वागेले तर लोकशाही राज्यस्येत अहिंसक क्रांतीस वाव आहे. म्हणून लोकशाही श्रेष्ठ आहे. परंतु लोकशाही अधिक यथार्थ व्हायला नैतिक बळ समाजात वाढायला हवे. लोकशाहीचा पाया अहिंसेवर आधारलेला हवा. परंतु नैतिक बळ समाजांत वाढावे म्हणून, लोकशाहीचा अहिंसा पाया असावा म्हणून, समाजघटनेतच आपणांस शिरावे लागेल. ते कसे ते पुढे पाहू.

प्रवचन ४ थें

लोकशाही ही सत्य-अहिंसेच्या दृष्टीनें का श्रेष्ठ याचें विवेचन झाल आपण मुरू केलें होतें महात्मा गांधीना सत्याग्रहाच्या मार्गानें जीं क्रान्ति घडवून आणायची आहे, तिच्यासाठीं लोकशाहीतील आधारभूत हक्क आरक्ष्यरू आहेत गांधीजींच्या सत्याग्रहातील मूलभूत कल्पना अशी आहे कीं, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मनोदेवतेच्या सांगीप्रमाणें, आज्ञेप्रमाणें चोलायचा हक्क आहे. या गोष्टींवर त्याची लोकशाही आधारलेली आहे. एका व्यक्तीनें सत्यशोधन करणें आणि सर्वांनां तें निमूटपणें मानावें ही गोष्ट गांधीजींम पसत नाही, मान्य नाही. सत्य काय यासंदर्भां सर्वांचीं मतें निरनिराळीं पडलीं तर ज्यानें त्यानें आपल्या मनोदेवतेच्या आज्ञेप्रमाणें वागलें पाहिजे असें करताना राज्यस्थेच्या कायद्याचें उल्लंघन करणेंहि प्राप्त होईल, परंतु तें फेलें पाहिजे परमेश्वराचा आराज दडपून टेंवतां कामा नये. सद-सद्वैयंकुवुद्धीच्या आराजाधी गळचेपी होतां कामा नये.

गोंधळाचा आक्षेप व त्यावर उपाय

परतु जो तो स्वतःच्या बुद्धीप्रमाणे वागू लागला तर अनप्रस्थाप्रसंग ओढवणार नाही का? समाजात सारा गोंधळच नाही का माजणार? बजबजपुरी, जो तो बुद्धीच सागतो असे नाही का होणार? असा आक्षेप घेता येऊ नये म्हणून महात्मा गांधी तेथे अहिंसेचा आधार घेतात. अहिंसेचा आधार येथे अशक्य आहे स्वतःच्या मनोवृत्तीप्रमाणे वागण्याचा, राज्यसत्तेचे उल्लंघन करण्याचा हा हक्क तुम्हाला दिला, परतु याचबरोबर समाजातील हिंसाचूत्ति नष्ट करण्याची जबाबदारीही तुमच्यावर टाकलेली आहे कायदेभंग हा सविनय आहे सविनय कायदेभंगाचा हक्क जन्मसिद्ध आहे. हे तत्व सनातन आहे, सर्वकालीन आहे. जोंपर्यंत तुम्ही हिंसेला उत्तेजन देत नाही, तोंपर्यंत स्वमतप्रचार करा, कायदाही मोडा. परतु राज्यकारभारात दबदबादबळ माजवू नका गांधीजींना लोकशाहीत हे शक्य वाटते म्हणून त्यांना लोकशाहीचे आकर्षण वाटते लोकशाहीत मनाप्रमाणे विचार करण्याचा, आचार करण्याचा, प्रचार करण्याचा, अहिंसेचा सार्वभौम मर्यादा साभाळून हक्क आहे परतु सर्वकाम हुकुम शाहीत हे शक्य नसते तेथे राज्यसत्तेच्या विरुद्ध काहीही करू नयेत नाही विरुद्ध विचाराच्या लोकांना तेथे सघटना-स्वातंत्र्य नसते प्रचार, प्रसार, काहीही करता येत नाही प्रस्थापित राजकीय पक्षाविरुद्ध हुकुमशाहीत काहीही करा यला अयत्नाशक नसते प्रस्थापित राज्यसत्तेच्या विरुद्ध जी विचारसरणी, तिला तेथे प्रभावी व्हायचे असेल तर शस्त्र बळशिवाय ते शक्य नसते त्रेंडस्कीला मतप्रचारनातंत्र्य

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०

नव्हतें, म्हणून तो हिंसेच्या मार्गाकडे वळला. परतु त्यालाच प्रवळ सत्तेनें हांकळून लावले, हृदयार केले. परतु या गोष्टी लोकशाहीत चालूं ठेवणें प्रसंगत दिसेल. लोकशाही घटनेत सत्यसशोधनास अधिक वाव आहे असें महात्माजींना वाटतें. म्हणून त्यांना ती पसंत आहे लोकशाहीत वर वर तरी कां होईना सत्य, अहिंसा यांना स्थान आहे. मतप्रचाराचें स्वातंत्र्य असणें, असले पाहिजे आपला हा जन्मजात हक्क आहे

सर्वांना मताधिकार मिळाला एवढ्यानें लोकशाही आली असें नाही. मताधिकार मिळणें म्हणजे मते बनण्याचाहि अधिकार असणें होय. मी प्रचार करीन, लोकांचीं मते बनवीन अशी परवानगी नसेल तर मताधिकार मिळून काय फायदा ? राज्यसत्तेचें जें मत तेंच लादणें म्हणजे लोकशाही नव्हे. नुसता वर वर सर्वांस मताधिकार असून भागत नाही. एवढ्यानें लोकशाही पुरी होत नाही. मतप्रचारास, मते बनवण्यास वाव नसेल तर ती एका पक्षाची अनियंत्रित सत्ताच म्हणारी लागेल सान्या समाजाला एखादें वळण सर्क्तीनें देऊ पाहणें म्हणजे हिंसा होय. बौद्धिक उन्नति, आत्मोन्नति ही का एकाद्या पक्षानें स्वेच्छेनें सान्या समाजावर आपल्या कल्पनेप्रमाणें लादायची असने ? लोकशाहीत या गोष्टीला स्थान नाही. लोकशाहीतहि काहीं मर्यादा घालाव्या लागतात, घालाव्या लागतील समहाला मर्यादा घालारी लागेल आजच्या लोकशाहीत अजून नेरसमाजनिर्मितीत वाव नाही. नफा हा मूलभूत हक्क मानला जातो त्या नफ्याला फोडें मर्यादाच नाही. संपत्ति कोणी कितीहि भोगारी, कितीहि गोष्ट करायची कोण

वाळणार' तेथें मर्यादा^२ सर्वांना सारखी संपत्ति ही अशक्य गोष्ट आहे असें प्रतिपादण्यात येते.

अमर्याद भांडवलशाहीतून वर्गकलह

परंतु अशा अमर्याद भांडवलशाहीतून वर्गकलह जन्मणार. समाजात निर्धन आणि सधन दोन वर्ग होणार त्याचा मग भीषण संग्राम अपरिहार्य होतो संग्रहबुद्धि, नफेवाजीची वृत्ति जर मोकाट सोडली तर समाजात शान्ति-समाधान कशी येणार ? त्या समाजाचें स्थैर्य कमें राहणार ? तेथे उत्पात होताळ, रक्ताळ क्रान्ति होईल. या सगऱ्ही वृत्तीस, नफेवाजी वृत्तीस पुन्हा तुम्ही कार्यदानें समति देता ! ही कायदेशीर शोपणाची वृत्ति भयंकर आहे.

दुसऱ्याच्या श्रमांतून घेतो तो चोर

आपण एक प्रकारें चोरीलाच अशा प्रकारानें कायदेशीरपणा देत असतो. दुसऱ्याच्या श्रमांतून, घामांतून निर्माण होणारें धनधान्य दळकावून बसणारें चोर आहेत. गीता म्हणते: " स्तेन एव सः " अरे, तो खरेंच चोर आहे. यज्ञ न करता, त्याग न करता, श्रमणाऱ्यांची झीज भरून न काढता, त्याचे संसार सुखाचे न करता जो उपभोग घेतो तो चोर आहे असें गीता स्पष्टपणें सागत आहे सज्जन कोणाला म्हणारें, त्याची व्याख्याहि बदलावी लागेल. कायद्याप्रमाणें वागतो तो सज्जन नव्हे. कारण कायदेशीर असे जे मार्ग आहेत, त्यात चोरीचेहि आहेत. नैतिक मर्यादा पाळणारा तो सज्जन. कायद्याची दृष्टि आज नीतीची असतेच असें नाही. आजची लोकशाही राज्यसंस्था त्या दृष्टीने अपुरी आहे. ती अन्याय्य पिळगुकीसहि जाव देते. म्हणून ती सत्या-

धिष्ठित नाही, अहिंसकहि नाही असन्यावर, अन्यायावर आधारलेली असल्यामुळे तिला हिंसेचा आधार घ्यावाच लागतो. अशी लोकशाही ही आदर्श लोकशाही नाही. महात्मा गांधींना अहिंसक लोकशाही हवी आहे त्या लोकशाहीत संग्रहवृत्तीस आळा घालावा लागेल, मर्यादा घालाव्या लागतील. समाजवादाशी अनुरूप असें सरकार अशा लोकशाहीत असेल.

असंग्रहाचें तत्त्व

असंग्रहासत्रयीं लिहिताना ते म्हणतात: “असंग्रहाचें तत्त्व अमलात आणण्याचा प्रयोग सक्तीनें करता येईल व्सें मला वाटत नाही.” कारण सक्तीत हिंसा येणार हिंसा तर गांधीजींना अमान्य. “आपल्या देशाचें भाषितव्य” या लेखात ते म्हणतात: “बोन्शेव्हिझम मला मान्य नाही खाजगी मालमत्ता सक्तीनें नष्ट करणें मला मान्य नाही मला अर्थशास्त्रात असंग्रहाचें नैतिक तत्त्व दाखविले करायचें आहे. लोकाना हें सुंदर तत्त्व अहिंसेच्या मार्गानें, शान्तीच्या मार्गानें पटवता आलें तर किती छान होईल ! परंतु सक्तीनें माणुसाधिक मालकी प्रस्थापू पहाल तर ती टिकणार नाही कारण हिंसेवर आधारलेलें काहीच टिकत नसतें ते तात्पुरतें असतें. राज्यस्थेला सक्तीनें सारें करण्यात चिरस्थायी यश येणें अशक्य आहे म्हणून शान्तीच्या मार्गानेंच असंग्रह येऊ दे. जे कोणी त्याग करतील, त्यांची उदाहरणें स्फूर्ति देतील. त्या थोड्या महाभागाची श्रेयशक्ति राया जाणार नाही. अशा मार्गानें जाण्यात हिंसा कमी होईल. “हिंसनें छटपट करू पाहणें गांधीजींना पमतै नाही. असंग्रहाचें तत्त्व समा-

जात मान्य झाल्याशिवाय समाजात अहिंसा कधीच येणार नाही. परंतु हा असप्रह कसा यायचा, कसा आणायचा ?

महात्माजींचा मधला मार्ग

एकूण समाज निर्माणे आणि कष्टाशिवाय कोणी खाल नये ही दोन तरें घेऊन महात्माजी अहिंसक लोकशाही उभारू पाहतात. सारी संपत्ति श्रमातूनच निर्माण होते. ती एकाच बळकावणे पाप आहे. खऱ्या लोकशाहीत मतस्वातंत्र्य, विचारप्रसारस्वातंत्र्य, याबरोबरच असप्रहाचे सार्वभौम तत्त्व हवे. अशी लोकशाही आज आहे कोठे ? ती निर्मायची आहे आजची राज्यसंस्था लोकशाही दिसली तरी ती भाडवळशाही आहे भाडवळशाही लोकसत्ता अहिंसक राहू शकत नाही. समाज मुली करण्यासाठी आर्थिक घटना बदल यला हवी

आर्थिक घटना

समाजात दोन मर्यादा आधी घालायला हव्यात गरिबी कोठर सहन करावी ? या इतपत गरिबी असली तरी चालेल, परंतु याच्याखाली तरी ती जाता कामा नये, अशी एक मर्यादा हवी त्याचप्रमाणे जास्तीत जास्त श्रीमती किती असावी याचीहि एक मर्यादा हवी त्या मर्यादेच्या पलीकडे श्रीमती गेली तर ते पाप होय, गुन्हा होय, असे झाले पाहिजे. अशा या दोन मर्यादांच्या आत सान्या समाजाने नादावे खालची मर्यादा नि वरची मर्यादा याच्या चौकटीत समाज बसवारा

प्रायोगिक कल्पना

समजा, पाच माणसांचे एक कुटुंब आहे पति, पत्नी,

तीन मुलें. या सर्वांनीं किती काम करावें, त्यांना मोबदला किती मिळाय ? कामाचीहि मर्यादा हवी. इतक्या तासाच्या वर काम कोणासच नसावें सुटी सोडून पुरुषास रोज साडेसहा तास काम असार्जे सुटी धरून समजा आठ तास स्त्रियांना सुटी सोडून चार तास, सुटी धरून पाच तास स्त्रियांना गृहकृत्यात लक्ष देता यावे म्हणून त्यांना कमी काम असार्जे आठ ते सोळा वर्षांपर्यंतच्या मुलांनीं रोज एक तास उत्पादन काम करावें भी मेटा होईन, मग काम करीन असें नको प्रत्येकांनें काहीं तरी उत्पादन काम रोज केलेच पाहिजे.

कुटुंबातील सर्वांनीं काम किती तास करायला हवे तें आपण पाहिलें त्याचप्ररोवर अशा कुटुंबाच्या कर्मांत कमी गरजा काय तेंहि आपण पाहिलें पाहिजे पैशाच्या स्वरूपाचाहि, आर्थिक अरिष्टें येतात त्या वेळेस, विचार करावा लागतो. कारण आजची रुपयाची किंमत उघा नसते. या सर्व गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. आपण सर्वसाधारण शाततेचा काळ घेऊन एका कुटुंबाचा विचार करू या ससारांतील आवश्यक गरजा पुढीलप्रमाणें असतात

१ पोटभर अन्न हवें यात दूध, तूप, तेल, मीठ, मसाला, धोडी फळे, इत्यादींचा अन्तर्भाव हवा

२ शरीररक्षणार्थ कपडे, कापडी, रान, मऊरदाणी, मात्रण, तमेंच दिवावत्ती, भाडीकुडी, वगैरे.

३ मनाच्या आनदासाठी, विकासासाठी शिक्षक, वर्तमान पत्रे, पुस्तके इत्यादि.

४ रहायला घर, गुरादारांसाठी गोटा वगैरे

अशा आवश्यक गरजा भागायला हव्यात. एवढ्याने प्रत्ये-
 काळा मी सुखसपन्न असे म्हणता जरी आले नाही तरी कर्मांत
 कमी इतके तरी मिळायला हवे. प्रत्येक महिन्याला नवरा,
 बायको, तीन मुले एवढ्या कुटुंबाला कर्मांत कमी पूर्वीच्या हिसे-
 वाने ३७॥ रुपये तरी धरायला हवेत. पुरुषाची मजुरी महिना
 २१॥ रुपये, स्त्रीची १३॥ आणि मुलाची २॥ रुपये, मिळून
 महिना ३७॥ होतील. ही किमान मर्यादा झाली. इतके तरी
 रुपये मिळायलाच हवेत. (युद्धपूर्वकाळीन ३७॥ रुपये)
 किमान मर्यादा ठरली; कमाल मर्यादा कोणती? ३७॥ रुपये
 दरमहा म्हणजे वर्षाला ४५० रुपये झाले. याच्या पंधरापट.
 कमाल मर्यादा ठरवावी. मनुष्याने जास्तीत जास्त वार्षिक
 उत्पन्न किती घेतले तर चालेल? तर किमानाच्या पंधरापट
 एवढे कमाल उत्पन्न क्षम्य धराने. मनुष्यातील उद्योग-
 वृत्तीस, साहसास, महत्त्वाकाक्षेस वात्र हना. त्याला प्रोत्साहन
 हवे. सारेच संत, केवळ समाजासाठी आपली सारी शक्ति
 देणारे कोठून आणायचे? म्हणून थोडी सूट ठेवू या.
 स्वार्थाला थोडी मोकळीक ठेवू या. मला अधिक मिळेल तरच
 मी अधिक उत्पादन करीन, माझी सर्व शक्ति कामी लावीन
 असे म्हणणे बरे नाही. परंतु समाजाने, व्यवहारात ही वृत्ति
 आहे, म्हणून थोडी सवलत देऊ या. प्रत्येकास मोटार नको,
 परंतु प्रत्येकास पोटभर अन्न मिळून आवश्यक गरजा भागून
 मग कोणाजणूक मोटार असली तर ती डोळ्यात सलत नाही.
 परंतु इकडे खायलाहि नाही आणि तिकडे मोटारी, इतकी
 विषमता असल्या होते. म्हणून आपण असा मधला मार्ग
 धरू या. किमान वार्षिक ४५० तर कमाल टोंक ४५०×१५.

हो दोन टोंकें आपण ठरवून याच्यामध्ये सारी समाजरचना वसवूं पंधरापटोहून, वार्षिक ६७५० रुपयांहून अधिक जवळ असणे ऐपआरामान जाईल. ऐपआराम नको. अशा प्रकारे वार्षिक किमान ४५० आणि कमाल ६७५० याच्यामध्ये राहणारा एक वर्ग आपण निर्माण करू कोव्याधीश येथे नाहीत, अगदी निर्धनही नाहीत. एका वर्ग समाज जणु होईल. थोडी विपमता असली तरी ती सुसह्य होईल. भौतिक संप्रहाला मर्यादा घालण्याचे तत्त्व मान्य केल्याशिवाय लोकशाही चाटू शकणार नाही सत्य, अहिंसा येऊं शकणार नाहीत गांधीजी म्हणतात, “ मीहि समाजवादी आहे; परंतु लोकशाही समाजवाद मला हवा आहे. मी अहिंसक समाजवादी आहे. त्या अहिंसेच्या दृष्टीने जे जे जमून ते ते मी करूं न. ” अधिकारानंतरहि अहिंसेनेच सारें करायचें. एका पक्षाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातीं सत्ता जायची असेल तरी ती अहिंसेनें जायो. इंग्रजांनीं कायद्याची सत्ता निर्माण केली. कायद्याच्या बंधनांनीं बद्ध करून इंग्रज वोलत अमतो गांधीजी सविनय प्रतिकार, सविनय कायदेभंग हा जन्मसिद्ध हक्क आहे असें मानतात. इंग्रज सारें कायदानें करू इच्छितो; परंतु गांधीजी सविनय कायदेभंगाच्या हक्काचेहि नमर्षन करतात. त्याच्या असहकारांत सविनय कायदेभंगहि आहे परंतु हें सारें नमर्षनें, अहिंसेनें ते करू इच्छितात.

महात्माजींचें क्रान्तिशास्त्र

महात्माजींच्या क्रान्तिशास्त्राच्या मांडणींत दोन गोष्टी आहेत.

१. असहकार, २. कायदेभंग

दोन्ही मिळून त्याचे अहिंसक क्रान्तिशास्त्र पूर्ण होतें
 क्रान्ति यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने या दोन्ही गोष्टी हव्यात.
 राज्यसत्ता उलथून पाडण्याच्या दृष्टीने असहकार अधिक
 प्रभावी आहे. कायदे न मोडता असहकार करणे ही
 गोष्ट अधिक निरुपद्रवी असून अधिक परिणामकारक
 आहे. सविनय कायदेभंग करणारास देहदंड, क्लेश भोगणें
 प्राप्त असतें त्यापेक्षा केवळ असहकारात त्रास कमी
 असून परिणाम पुन्हा अधिक आहे. आपल्याला आपल्या
 देशातील लढ्यात असें दिसून येईल की, सविनय कायदेभंग
 करणारे सरकारशी, परकी सरकारशी सहकार करित आहेत
 कायदेभंग करून तुरुंगात येतात, तर तिकडे शेतसारा,
 प्राप्तीपरील कर भरीत असतात. इकडे तुरुंगात येतील तर
 तिकडे कारखान्यातून सरकारला माल पुरवित असतात !
 म्हणून जेंपर्यंत परकी सरकारशी असहकार नाही तेंवर
 क्रान्ति नाही. असहकार कायदेभंगापेक्षा निरुपद्रवी असून
 अधिक प्रभावी आहे असहकारात परकी सरकारला खरा
 धोका आहे असहकारानें सारा सरकारी गाडा आपण बंद
 पाडू शकतो आपण सरकारला आव्हानपूर्वक सागतों की,
 “ अन्याय बंद करा, न्याय प्रस्थापा, असें न कराळ तर
 तुमचें राज्ययंत्र बंद पाडू. राष्ट्रव्यापी असहकार करू, याद
 राखा. ” पोलीस, लष्कर, सर्वत्रच जर असहकार शिरला
 तर सारे राज्ययंत्रच बंद पडतें गाडयाला खीळ पडते
 असहकारात अपार शक्ति आहे. फार भयंकर आहे हें अहिं
 संसू साधन सविनय कायदेभंग करून आपण आत्मदंडशानें
 शत्रूचें हृदय परिवर्तवू पाहतो असहकारात कायदा मोडीत

नसलें तरी राज्यत्रच बंद पाडतों. कायदा पाळणें म्हणजे सहकार, कायदा मोडणें म्हणजे असहकार असें असलें, तार्किक निष्कर्ष जरी असा असला, तरी कायदे न मोडता होणारा असहकार हा कायदे मोडण्यातच एका अर्थी परिणत होतो. कायदेभंग आणि कायदेभंग न करता केलेला असहकार दोन्ही एकरूपच आहेत.

कायदेभंगाचें द्विविध रूप

गाधीजींच्या कायदेभंगाचें रूप द्विविध आहे. सरक्षक आणि चढाऊ किंवा आक्रमक. जो अन्यायी कायदा असेल तेवढाच मोडणें हा सरक्षक भाग. नागरिकत्वाचे मूलभूत हक्क काय याचाहि आधीं स्पष्ट जाणीव हवी. सरकार मूलभूत हक्कांवर गदा भाणील तर कायदेभंग करायला हना. त्या विशिष्ट हक्काच्या रक्षणार्थ हा कायदेभंग त्या विशिष्ट गोष्टीपुरताच असेल. समजा, भाषणबंदी असेल तर भाषण करून कायदा मोडणें. सभाबंदी, प्रचारस्वातंत्र्यबंदी, लेखनबंदी इत्यादि गोष्टी नागरिक हक्कांवर गदा आणणाऱ्या आहेत. अर्थात् अहिंसक रीतीने आपण सारें केलें पाहिजे. अहिंसक रीतीने प्रचार करायलाहि बंदी झाली तर तेथें मूलभूत हक्कांवरच हल्ला झाला. तेव्हा तेवढ्या गोष्टीपुरता कायदेभंग करायचा. त्या विशिष्ट गोष्टीपुरता कायदेभंग करणें म्हणजे संरक्षक कायदेभंग. परंतु सरकारनें एक अन्याय केला, तर त्या अन्यायाच्या दुरीकरणार्थ सर्वांच वाबतात कायदेभंग मुरू करणें याला चढाऊ किंवा आक्रमक कायदेभंग म्हणायचें. शेतमारा डोईजड आहे म्हणून तो नाकारणें हा सरक्षक कायदेभंग; परंतु इतर अन्याय दूर करण्यासाठीं इफडे शेतमाराहि नाकारणें म्हणजे चढाऊ

कायदेभग सपूर्णपणें सर्वत्रच कायदेभग सुरू करणें म्हणजे उघड बडच होय अर्थात् हें अहिंसक, अनत्याचारी बड आहे सपूर्ण असहकारानेहि राज्यतंत्र बद्द पडतें सपूर्ण कायदेभंग म्हणजेहि बड होतें दोहोंतहि अहिंसा आहे सरकारी कायदे मी मोडीन, परंतु नीति मी सोडणार नाही, सरकारी कायद नीतीला धरून नाहीत म्हणून तर माझा असहकार, माझा कायदेभग नैतिक कायदा हा शासनसंस्थेच्या कायद्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे. सत्याग्रही नैतिक कायद्याचा पुजारी असतो, अनैतिक नि अन्याय्य कायद्याचा झुगारी असतो नैतिक कायदा पाळणें म्हणजेच पुरा कायदा पाळणें

यतिधर्म नि राजधर्म

यतिधर्म नि राजधर्म यात फरक असा कीं, यति कधींच हिंसा करणार नाही परंतु सत्यस्थापनेसाठीं, न्यायस्थापनेसाठीं राजधर्मांत मर्यादित हिंसा सांगितली आहे. न्याय-प्रस्थापनेसाठीं राजधर्मांत हिंसेला मुभा दिली आहे ती हिंसा शास्त्रोक्त आहे ज्याला शास्त्रोलुघन करण्याचा अधिकार नाही त्यानें हिंसाहि सोडता कामा नये क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म तर सोडायचा नाही, मग हिंसा कशी सोडायची ? परंतु यतीनें सत्य-अहिंसा सांभाळून वाटेला तें मोडायें सारे विधिनिषेध, सारे शास्त्रार्थ त्यानें गुडाळून ठेवावे सारे नियम सत्य नि अहिंसेच्या पोटात येतात जो सत्याग्रही आहे, अहिंसक सत्याग्रही आहे, तो इतर सर्व धर्म सोडून सत्यासाठीं उभा राहतो “ सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ” यातील हाच भावार्थ आहे आणि खरें पाहिलें, आजवरचा अनुभव पाहिला तर अखेर असेंच दिसेल हिंसेनें

सत्याची स्थापना होत नाही. असत्य व हिंसा यांनी समाजात सत्य नि अहिंसा कशी कशी येणार ? म्हणून अहिंमेलाच बड करण्याचा अधिकार गांधीजी देऊ पाहातात यतिधर्मात सारे सहन करायचे. गांधीजी त्यांत प्रतिकार ओतुं इच्छितात. अहिंसक शक्ति प्रतिकाररूपाने, बडाच्या स्वरूपात ते उभी करुं इच्छितात. कारण हिंसक बडातून, हिंसक क्रांतीतून पुन्हा निराळ्या स्वरूपात हिंसाच सत्त्वरूढ दिसते. मतपरिवर्तन करून कायदे बदला यात लोकशाहीचा प्राण आहे. परंतु मतपरिवर्तन करायला मी आत्मशुद्धी भोगान. कायदा अहिंसक रीतीने मोडून तदर्थ होणारी शिक्षा भोगून मी माझ्या आत्मबलाने मतपरिवर्तन करुं इच्छितो. मानवाचा हा जन्मसिद्ध हक्क आहे असे गांधीजी म्हणतात. पश्चिमत्य राजनीतिज्ञ ही गोष्ट कवूल करीत नाहीत. मानवाचा हा अभिजात हक्क आहे अशी कवुली घायला पाश्चिमात्य तयार नाहीत. ते म्हणतात, अशाने क्रांति होईल गांधीजी म्हणतात, " होऊ दे. " जी राज्यसत्ता अन्याय करील, तिचे लोभमताचे अधिष्ठान काढून घेतले पाहिजे. ती चालता कामा नये. ती राज्यसत्ता म्हणेल की, बेकायदा वागायचा तुम्हाला अधिकार नाही. मी म्हणेन आहे; जोंपर्यंत अहिंसक तोंपर आहे. मी हिंसेने विरोध करणार नाही. हिंसेने जाणारे जावोत; माझा मार्ग अहिंसेचा. मी कायदा मेडला तर मला शिक्षा करतील मी ती भोगान, परंतु स्वस्थ नाही बसणार. जनतेच्या नागरिक हक्काची गळचेपी निमृत्पणे मी सहन नाही करणार. मी अहिंसक रीतीने त्या कायदांना विरोध करीन. मला न्यायालयामगोर गेचतील. हा बटगोर

आहे असे म्हणून माझ्यावर खटला भरतील. भरोस. मी सांगतच राहणार की, जोंपर्यंत मनुष्य अहिंसक प्रचार करीत आहे तोंवर त्याच्या नागरिक हक्कार गदा येतां कामा नये. कॉंग्रेसमंत्र्यांनी अहिंसक रीतीने प्रचार करणाऱ्यांवर खटले भरूं नये, त्यांचे नागरिक हक्क हिरावून घेऊं नये. अन्याचार करणारे कोणी असतील तर त्याची गोष्ट निराळी. मी क्रान्तिकारक आहे. सरकारविरुद्ध अहिंसक रीतीने अप्रीति उत्पन्न करण्याचा माझा जन्मजात हक्क आहे. हिंसक क्रान्ति समाजात यावयास नको असेल तर अहिंसक रीतीने दाद मागणाऱ्यांस, अहिंसक रीतीने चळवळ करणाऱ्यांस मुभा द्यायला हवी समाजव्यवस्था वा राज्यव्यवस्था कायम स्वरूपाची कधीच नसते. परिस्थित्यनुरूप फेरबदल करावे लागतात. विधिनिषेध, संकेत बदलावे लागतात. गांधीजी रूढ अर्थाने सनातनी नाहींत; परंतु ते खऱ्या अर्थाने स्वतःला सनातनी म्हणतात. सनातनी शब्दाचा खरा अर्थ "सनातनो नित्यनूतनः" असा आहे. जो बुद्धीप्रमाणे वागतो, काळाची गति ओळखून वागतो तो सनातनी. आज रूढीच्या भक्ताना, जुन्याला चिकटून बसणाऱ्यांना आपण सनातनी म्हणतो. गांधीजी जेव्हा स्वतःला सनातनी म्हणतात तेव्हा ते जुन्या अर्थाने नाहीं म्हणत. ते तर बंडखोर आहेत. ते म्हणतात, "महाभारताचा कर्ता वेदव्यास यांच्या अर्थाने मी सनातनी हिंदु आहे ! व्यासांनी लक्षावधि लिहून सार काय सांगितले ? व्यास महर्षि म्हणतात की, तगड्या ण्का पारट्यात राजगूय यज्ञ, अश्वमेध यज्ञ, इत्यादींचे वजन टाका आणि दुसऱ्या पागड्यात मयाचें टाका.

काय दिसेल ? सत्याचें पारडें जड आदळेळ. ” याचा अर्थ हा कीं, बाह्य कर्मजाडाचा पसारा, हीं यज्ञादिक कर्में यांना तादृश महत्त्व नाहीं महत्त्व सत्यनिष्ठेला आहे. रूढी, विधि-निषेधाचीं अवडवेंरें यांना नाहीं विधिनिषेध एके काळीं सय, अहिंसेसाठींच होते परंतु परिस्थिति बदलल्यावर ते कुचकामी होतात महा मार्जा प्रयेक क्षणीं सत्याचें चिंतन करतात ते म्हणतात, मी पात्रलोपात्रलीं क्षणश क्षणश सत्यसंशोधन करणारा आहे, आणि म्हणून मी सनातनी आहे एकदा एकानें गार्धीजींना प्रश्न केला, ‘ तुमच्या वर्तनांत अत्यन्त विसगतिहि दिसते ’ ते म्हणाले “ अत्यन्त विसगत, परंतु एका अर्थीं तें अत्यन्त सुसगत आहे कारण त्या त्या वेळेस मला जें सत्य वाटतें तें मी बोलतां. या सर्वा विसगतींनून सत्याचा एक सुसगत शोध आहे ” सत्याचें ज्ञान कोणत्याहि व्यक्तीला पूर्णपणे कधींच होत नसतें अवतारी पुरुष वेतत्रा तरी त्याचेंहि सत्याविषयीचें ज्ञान काहीं अशीं अपूर्णच असणार असें गार्धीजी म्हणतात ऐतिहासिक राम, कृष्ण अपूर्ण आहेत कास्पनिक, ज्ञानमय श्रीकृष्ण पूर्ण आहे तो ऐतिहासिक प्रत्यक्ष व्यग्रहारांत वापरणारा श्रीकृष्ण त्यावेळच्या इतरांच्या मानानें पूर्ण होता परंतु सपूर्ण सयाच्या दृष्टीनें तो अपूर्णच. सत्यसंशोधन हें सारलें चाळ असोचें लागतें, तें पुढें पुढें नेत असतें, नवीन नवीन दर्शन घडवीत असतें. बुद्धीला प्राप्त होणांर सिद्धान्त, त्याचें स्वरूप बदलतें आपल्याला चुना दिसू लागतात जसजशी पूर्णतेकडे अधिकाधिक प्रगति होईल, तसतशी म पदर्शनाची अधिकाधिक प्रचीनि येईत म्हणून

सत्याची उपासना करणारा विसर्गतीने गागरत नाही. याची विसंगति विकासाची खूण असते शाश्वत सत्याचे चिंतन करीत तो वागणार. सत्य, अहिंसा यांच्या आविष्कारासाठी विधिविधेय बदलावे लागतात. क्रान्ति करायी लागते ही क्रान्ति कशी करायी याची नीट कल्पना येईपर्यंत क्रान्ति शब्द गांधीजींनी वापरला नाही. परंतु पुढे त्यांना स्वतःच्या अहिंसक क्रान्तीचे संपूर्ण दर्शन झाले ते म्हणाले " माझा क्रान्तिमार्ग, माझे क्रान्तिशास्त्र सर्वश्रेष्ठ आहे. " प्रजा जेव्हापर्यंत अहिंसक आहे तेव्हापर्यंत तिला क्रान्तीचा हक्क आहे. एखादा अन्याय जाणवून म्हणून तिने अहिंसक प्रतिकार करावा पूर्वी ह्या गोष्टी यति करीत अहिंसेने क्रान्ति कशी करायी हे यतीने आता सर्व समाजाला शिकविले पाहिजे. अहिंसक क्रान्तीचे तत्व व्यक्तीपुरते न ठेवता सर्व समाजांत फैलावले पाहिजे आणि जनतेची शक्ति अहिंसक रीतीने जागृत करून राज्यसत्तेकडून होणारा अन्याय दूर केला पाहिजे अहिंसा न सोडता असे हे राजकारण करायचे आहे

गांधीजी जेव्हा सत्य म्हणतात तेव्हा त्याचा अर्थ काय असतो ! आपण या गोष्टीचा थोडा विचार करू या. सत्यासंबंधीच्या दोन कल्पना असतात

१ वस्तुस्थितीचे ज्ञान, जे दिसते ते खरोखर तसे आहे की भिन्न आहे हे समजून घेणे

२. दुसरी गोष्ट म्हणजे जे खरोखर आहे ते चांगले आहे की वाईट आहे हे समजून घेणे.

सत्यसंशोधनाच्या मार्गात खरे काय, खोटे काय, त्याच प्रमाणे सत् काय, असत् काय याचाहि विचार येतो आपण

मत्याग्रह करतो समाजातील वस्तुस्थितीचें सत्यस्वरूप सम
 जून घेऊन तेथें अन्याय दिसतो म्हणून आपण सत्याग्रह
 करतो. न्याय काय, अन्याय काय, याचीहि स्पष्ट जाणीव
 आपणास लागते. काय आहे एवढें जाणून भागत नाहीं,
 तर काय असावें याचीहि जाणीव अस यला हवी. परंतु
 आदर्शस्थिति कशी असावी हें कळायला अतःशुद्धिहि लागते.
 काय आहे हें समजायला आणि कसें असावें हेंहि समजायला
 अतःकरण शुद्ध असावे लागते. कारण जें खरोखर समोर
 आहे तेहि विकृत दिसूं नये म्हणून दृष्टि निर्मळ हवी मलिन
 मनाला शुद्ध वस्तुस्थितिहि विकृत दिसते. बुद्धीचा आग्रह
 आला, विशिष्ट दृष्टीनेच आपण पाहूं लागलों कीं सारें निराळेंच
 दिसणार. अमुक अमुक असें आहे, तें असेच असणार,
 असा पूर्वग्रह धरून जेव्हा मनुष्य पाहू लागतो, तेव्हा त्याला
 वस्तुस्थिति विपरीतच दिसणार. जशी दृष्टि तशी सृष्टि.
 सत्याचें आकलन व्हायला मन पूर्वग्रह रहित हवें. गढूळ
 पाण्यांत सूर्याचें प्रतिबिंब पडत नाहीं, त्याप्रमाणें पूर्वग्रहानीं
 विकृत नि अग्रदलेल्या बुद्धीत सत्याचें प्रतिबिंब कसें पड-
 णार ? वस्तुस्थितीचें स्वरूप समजायलाहि शुद्ध मन हवें.
 मन धुवून काढलें पाहिजे. पाठीघर अक्षर उमटानें म्हणून
 आपण ती स्वच्छ करतो, त्याप्रमाणें सत्याचा साक्षात्कार
 व्हावा, सत्य ह्यापटलावर लिहिलें जावें म्हणून हृदय घासून
 पुमून स्वच्छ केलेले असायला हवें. प्रत्येक व्यक्ति पूर्वग्रहाच्या
 चष्म्यातूनच पाहाते त्यामुळे सत्य शुद्ध स्वरूपात न दिसता
 नात्र दिसत, विकृत दिसते. काय आहे हें कळायलाहि जर
 शुद्ध बुद्धीची, निरंजन बुद्धीची आवश्यकता आहे, पां-

स्थितीचें सम्यक् दर्शन होण्यासाठीहि जर बुद्धि निर्मळ हवी, तर मग काय असावें, आदर्श काय याचें ज्ञान व्हायला तर अधिकच शुद्धता हवी ज्या मानानें बुद्धि शुद्ध असेल, त्या मानानें सत्याचें निर्मळ दर्शन घडेल. तुम्ही ज्या मानानें सत् त्या मानानें तुम्हास सत् कळे, समजेल, सत्चें दर्शन हेईल तुम्ही जितके असत् असा, तितके सत्तापासून, सत् काय याच्या ज्ञानापासून दूर जाल. महात्माजी म्हणून आत्मशुद्धीवर जोर देतात सत्याग्रही सत्यासाठी उभा राहतो. परिस्थितीचें सत्य स्वरूप आणि आदर्शाचें सत्य स्वरूप

“ सत्येन सिद्धिरात्मनः ”

सत्यानेच सिद्धि प्राप्त होते. या सत्यात बाह्यज्ञानाबरोबर आत्मज्ञानाचाहि अन्तर्भान असतो. हाच मोक्षाचा मार्ग. मायेतून पाहतो तोच खरा पाहणारा. त्याप्रमाणें परिस्थितीवरचे पडदे फाडून तिचेंहि सत्य ज्ञान जो करून घेतो, आणि मनोबुद्धीवरची मलिन पुटें काढून जो स्वतःचेंहि स्वरूप समजून घेतो तोच मोक्षपदीं आरूढ होतो.

प्रवचन ५ वें

काल आपण सत्यासत्रां वोलत होतो. वस्तुस्थितीचे संशोधन नीट व्हायला मन शुद्धीचीहि जरूर असते. परंतु वस्तुस्थिती समजून घेणे म्हणजे तरी काय ? वस्तुस्थितीचे सत्यस्वरूप असा शब्दप्रयोग जेव्हा आपण करतो, तेव्हा त्याचा अर्थ काय असतो ? सत्य म्हणजे काय हा विचार सुरु केला की त्यातून आपल्यासमोर दोन प्रश्न उभे राहतात.

१ आहे काय ?

२ काय असायला हवे ?

‘आहे काय’ मध्ये जे प्रत्यक्ष असते त्याचे आपण याथातथ्याने वर्णन करीत असतो. जे समोर सर्वत्र दिसते त्याचे निवेदन. भौतिक शास्त्रात या गोष्टावरच अधिक भर देण्यात येत असतो. परंतु मनुष्य प्रयोगालयातून प्रत्यक्ष संसारात जेव्हा येतो, खोली सोडून सारा व्यवहार पाहू लागतो, तेव्हा नुसते काय आहे हे पाहून त्याला सय समजले असे

म्हणता यावयाचें नाहीं समाजात वागताना आपण पदोपदीं कसें असतों, कसें वागणें, काय नसतों, कशात कल्याण - इत्यादि गोष्टी आपल्या डोळ्यासमोर उभ्या असतात. समाजात वागताना सदसद्विचेंरू करावा लागतो नुसतें वस्तुस्थिति-निपेदन करून भागत नाहीं. आणि भौतिक सृष्टीत निरीक्षण करताना सुद्धा काहीं ठिकाणीं वाइटाचा अनुभव येतो, काहीं ठिकाणीं चागल्याचा हा देखावा सुंदर आहे असें आपण म्हणतो; हा देखावा अप्रसन्न आहे, हें दृश्य विद्रूप आहे असें आपण म्हणतो. आपण अमुक चागलें, अमुक वाईट, हें सुंदर, हें कुरूप अमें जेव्हा म्हणतो तेव्हा चागलें काय, सुंदर काय यासंबंधीची एक आदर्श कल्पना, पूर्णत्वाची कल्पना आपल्या मनात असते. मनातील कोणत्या तरी एका आदर्श कल्पनेच्या आधारेणें आपण जगातील घडामोडींचें, या सर्गें पसऱ्याचें मूल्यमापन, योग्यायोग्यत्व ठरवीत असतो आपणांस प्रथम वस्तूचें दर्शन घडतें. नंतर त्या वस्तूचें मूल्यदर्शन आपणांस होतें. हें मूल्यदर्शन, परमात्मदर्शनाच्या आदर्श कल्पनेच्या आधारेणेंच होत असतें जगातील वस्तूचें मूल्यमापन करीत असताना अस्पष्ट, अस्फुट अशी का होईना, परंतु काहीं तरी आदर्शाची कल्पना अत करणात असतेच असते. आपण दोन माणसें पाहतों एकापेक्षा दुसरा चागला, अधिक श्रेष्ठ असें आपण म्हणतो. ज्या वेळेस असें आपण म्हणतो त्यावेळेस उत्कृष्ट मानवाचा एक आदर्श, श्रेष्ठ पुरुषाची एक व्येयभूत कल्पना मनात असतेच. परन्ही आपण हा मनुष्य त्याच्यापेक्षा बरा असें म्हणू शकणार नाहीं. आदर्शाचें ज्ञान असल्याखेरीज मूल्यमापन आपण करू शकत

नाहों. वस्तुदर्शन, मूल्यदर्शन, आदर्शदर्शन अशा त्रिभिध वाटेने आपण सत्याचें ज्ञान करून घेत असतो जी सृष्टि, जो समाज इद्रियगम्य असतो, प्रयक्ष समोर ज्याचा अनुभव येतो त्याला आपण प्रत्यक्ष सृष्टि म्हणूं ती सृष्टि जी आपल्या ध्येयात असते, आपल्या कल्पनेतील आदर्शात असते ती आपण परोक्षसृष्टि म्हणू दृष्टीच्या पळीकडची ती परोक्ष सृष्टि. आपण एखादें सुंदर फूल बघतो. आपणास आनंद होतो. परंतु त्यात सौंदर्याची परिपूर्णता दिसत नाही. काहीतरी कमी आहे असे वाटते. या फुलाहूनहि अधिक सुंदर फूल असू शकेल असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा एक आदर्श फूल अतश्चक्षुसमोर उभें असतें त्या अदृश्य पुष्पाशी या प्रयक्ष पुष्पाची आपण तुलना करतो नि मग म्हणतो कां, हें फूल सुंदर असलें तरी तितकें नाही. आदर्शसृष्टि नेत्राना दिसत नाही, तरीहि हृदयात तिची प्रतीति असते अशी प्रतीति नसेल तर आपणास बाह्यसृष्टि अपूर्ण अशी वाटतीचना. सृष्टीचें बाह्य निरीक्षण करताना निर्दोष अशा सृष्टीची आपणास सदैव कल्पना असते. ती जी चर्मचक्षूना न दिसणारी परंतु हृदयात भासणारी, जिच्या प्रकाशान आपण जगाचें मूल्यमापन करतो, तीच सृष्टि वास्तविक खरी आणि इद्रियगम्य अशी जी ही सृष्टि - जिला आपण खरीखरी म्हणून म्हणत असतो, तीच त्या आदर्श सृष्टीच्या प्रकाशात मिथ्या ठरते, माया ठरते ती जी निर्दोष, परिपूर्ण सृष्टि, तीच हळूहळू व्यक्त होत आहे. अशा प्रकारचे विचार तत्त्वज्ञानाच्या प्रथातून माडलेले असतात. ज्याप्रमाणें आत्मभिन्न वस्तूत आपण आदर्श वस्तु आणि इद्रियगम्य

वस्तु असा फरक करतो, तसा आत्म्यांतहि आहे. आदर्श
 आत्मतत्त्व आणि अहंकाराशी संबद्ध असं शबल आत्मतत्त्व.
 मनुष्याची प्रत्यक्ष कल्पना, मनुष्याची आदर्श कल्पना.
 प्रत्यक्ष संसारांतील विकारी मनुष्य नि आदर्श सृष्टीतील
 ज्ञानस्वरूप मनुष्य. मनुष्याला स्वतःच्या विकारी रूपांतून
 मुक्त होऊन, या उपाधि सोडून, ही बंधने तोडून त्या
 निर्मळ आत्मरूपाकडे जाण्याची तळमळ असते. प्रत्येकाच्या
 अंतःकरणांत ही तळमळ असते. ही तळमळ तुम्हां आम्हां
 सर्वांना त्या आदर्शाकडे धडपडत जायला, त्या आपल्या
 परम सुंदर नि मंगल आत्मरूपाकडे जायला प्रवृत्त करीत
 असते, प्रेरणा देत असते. त्या आदर्शालाच आपण सत्यमय
 मानतो. आजचें आपलें अपूर्ण असं रूप आहे. त्याहून भिन्न
 असं तें जें अव्यक्त रूप तें व्यक्त करावें, तें आपल्या जीवनांत
 मूर्त करावें, अवतरावें असं आपणांस वाटतें. या ध्येयासाठी जी
 खटपट तीच आत्मप्राप्तीची खटपट, मोक्षार्था माणसाची
 खटपट. त्या परोक्ष सृष्टीकडे, आदर्शसृष्टीकडे जायचे आपले
 सर्वांचे प्रयत्न असतात. ती सृष्टि, ती आदर्शसृष्टि जे अधिका-
 धिक जीवनांत आणतात, त्यांच्या उद्योगावरून आपणांसहि
 विश्वास वाटूं लागतो. त्या व्यक्तींना आपण श्रेष्ठ मानतो.
 यांच्याप्रमाणें आपणहि धडपडावें, यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें
 असं इतर मुमुक्षूंच्या मनाला वाटूं लागते. आपल्यापेक्षा
 श्रेष्ठ विभूति जेव्हां आपणांस दिसते, तेव्हां तिला आपण
 अवतार मानतो. ती परोक्ष कल्पना, तो अमूर्त आदर्श, तें
 कल्पनेतील ध्येय या माणसांत मूर्त झाले आहे, येथें अपूर्णता
 पूर्ण रूपांत प्रकट झाली आहे असं वाटून आपणांस कृतार्थ

वाटते. त्या इद्रियातीत ध्येयाला आज आपण प्रत्यक्ष ससारात या व्यक्तीच्या स्वरूपाने वापरताना पाहात आहोत, डोळ्यांना हे भव्य रूपडे दिसत आहे असे वाटून आशा दुणावते ती जी स्वर्गीय सृष्टि तिचे काही प्रतिबिंब अशा थोरामध्ये आपण पाहतो. मग आपण त्या व्यक्तीला अवतार मानतो. अवतार म्हणजे आदर्श सृष्टीतून प्रत्यक्षात आलेली आदर्श मूर्ति. सामान्यतः दुर्भिळ असे ते परिपूर्णतेचे रूप, परंतु बऱ्याचशा अशांनी तरी प्रत्यक्ष दिसने किती छान ! आदर्श मानव, आदर्श आत्मा आपल्या अंतःकरणातच असतो. ख्रिस्त म्हणतात, “ स्वर्गाचे राज्य तुमच्यातच आहे, तुमच्या अंतःकरणातच आहे (Kingdom of God is within you) त्या अंतःकरणातील आदर्श मूर्त दिसले तरीहि ते अपूर्णच असतात. प्रत्यक्षात येताना थोडी अपूर्णता येतेच म्हणून आपली नेहमी प्रार्थना असते, असतो मा सत् गमय ।

जे असत आहे त्यातून तू मला जे सत् आहे तिकडे ने, अशी आपली सनातन आर्त प्रार्थना आहे. ज्यांना आपण थोर पुरुष म्हणतो, त्यांचीहि हीच प्रार्थना असते मानवी जीवनात सपूर्ण ज्ञान, सपूर्ण निर्दोषता, केवळ परिपूर्णता अशक्य तिच्या जगळ जगळ आपण फार तर जाऊ प्रकाशाचा किरण माध्यमातून पळीकडे जाताना जसा थोडा तरी बक होतो, त्याप्रमाणे जीवनात आदर्श उतरवीत असताना थोडी तरी अपूर्णता येतेच. महात्मार्जीच्या विचारात ही गोष्ट नेहमी दिसते जीवनाचा थोर आदर्श अशाच्या जीवनात प्रतीत होत असताहि त्यांना अपूर्ण अपूर्ण असे का वाटते ?

कारण पुढें जाणाऱ्या माणसाची, आदर्शाची कल्पनाहि वाढत जाते. समुद्रांत पुढें पुढें जावें तों तो पुढें अधिकच गभीर नि अथाग वाटूं लागतो. मनुष्य जसजसा उन्नत होत जातो, तसतशी मनुष्य किती उन्नत होऊ शकेल याची त्याची कल्पनाहि अधिक उंच उंच होत जाते. आपण त्याला अवतारी मानतो, पूर्ण समजतो. परंतु तो स्वतःला संपूर्णच समजत असतो. आणखी मोठे व्हावें, आणखी पुढें जावें, त्या आदर्शाच्या मानानें मी अजून कोठल्या कोठे आहे असेच तो मुमुक्षु म्हणत असतो. आपणाला क्षितिज किती जवळ दिसतें. तें तेंथें टेकलेलें आहे असे वाटते. परंतु त्याला भेटायला म्हणून आपण जाऊं, त्याला हात लायला जाऊ तर तें आणखी दूर जातें. अधिकच विशाल क्षितिज दिसूं लागतें. क्षितिजाच्या जसजसे आपण मागे मागे जाऊ तसे तसे तें आणखी आणखी पुढें जातें. क्षितिजाप्रमाणेंच आदर्श सृष्टीचें आहे. महात्मा गांधींची हीच वृत्ति आहे, हीच दृष्टि आहे.

कृष्ण म्हणजे संपूर्ण ज्ञान

महात्मा गांधी कोणासहि पूर्ण मानित नाहींत. त्यांनी अनासक्तियोगाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे: “कृष्ण म्हणजे संपूर्ण ज्ञान. संपूर्ण ज्ञानरूप कृष्ण भगवान् तो काल्पनिक आहे. तो प्रत्यक्ष कृष्ण - ज्याला आपण अवतारी मानतो तो झाला नसेल असे नाही. परंतु संपूर्ण कृष्ण ऐतिहासिक नव्हे. संपूर्ण कृष्ण आदर्शांत आहे. ध्येयसृष्टींत आहे. ऐतिहासिक कृष्णांवर त्या संपूर्ण कृष्णाचें आपण आरोपण केले आहे. प्रत्येक जीव एका अर्थी ईश्वराचा, त्या आदर्श

त्याचीच आपण रूपे. परंतु जरी आपण सारेच लहानमोठे
 अवतार असले तरी लौकिक भाषेत तसे आपण म्हणत
 नाही. कारण पूर्णत्वाची, शुद्ध ज्ञानाची कल्पना आपल्या
 मनांत असते. जो पुरुष आपल्या काळांत सर्वश्रेष्ठ, धर्मवान्
 म्हणून आपणांस दिसतो, त्याची अवतार या नात्याने आपण
 पूजा करू लागतो. योगेश्वर कृष्ण म्हणजे शुद्ध पूर्ण ज्ञान,
 अर्जुन म्हणजे तदनुरूप क्रिया. हृदयातील शुद्ध ज्ञानानुरूप
 कर्म करण्याची अर्जुनाची म्हणजे ऋजु माणसाची धडपड
 असते, प्रामाणिक माणसाची धडपड असते. जेथे अनुभव-
 सिद्ध शुद्ध ज्ञान आणि तदनुरूप क्रिया ही असतील
 तेथे वैभव, खरी नीति ही असणारच असे गीता सांगते.
 शुद्ध ज्ञानच मनांत नसेल तर शुद्ध आचार तरी हातून
 होणार कसा ? पूर्ण मनुष्य म्हणजे शुद्ध ज्ञान आणि तदनुरूप
 क्रिया. सत्य विचार, सत्य उच्चार, सत्य आचार अशा
 त्रिविध रूपांत जो सत्यमय असतो तो पूर्णत्वाचा पुतळा.
 त्रिविध सत्याचा जीवनांत साक्षात्कार हवा. माझा विचार
 सत्य हवा. तो सत्य आहे की नाही याची मनांत सारखी
 चिन्ता हवी. मनांत सारखे परीक्षण सुरू असायला हवे.
 मनाची प्रयोगशाळा कधी बंद पडून उपयोग नाही. विचा-
 राची सत्यता शोधायची, मग ते वाणीने उच्चारायचे, आचा-
 रांत आणायचे. आपले विचार सत्य नसतील असे वाटले
 तर त्याची कारणे शोधायची. काही कारणे नैतिक असतात,
 काही बौद्धिक असतात. त्यांचा उलगडा करायचा. दोष
 दवडीत रहायचे. सत्यसंशोधनाचा अखंड प्रयोग. जीवन

म्हणजे सत्यदर्शनाची, सत्यसोधनाची प्रयोगशाळा होय. भाननाशुद्धि पूर्ण झाली असें कधीं वाटतच नाहीं पिचार शुद्धि पूर्ण झाली असें कधीं वाटतच नाहीं म्हणून अखंड साधनांत ठेगयची, अखंड यत्नमान असायचें त्या त्या वेळेस जें योग्य वाटेल तें करीत राहिलें पाहिजे. परंतु आज जें योग्य वाटत आहे तें योग्यच आहे ना यासबर्धींचा व्यास सतत ह्याच चिच्छक्ति, पिचारशक्ति सारखी जागृत हवी. अधिकाधिक नवीन पिचार मिळतात मनुष्याच्या बुद्धीत नवीन नवीन पिचार निर्माण करणारें ज्ञान, हें येतें कोठून ? हें कोठून कसें मिळते ? सामान्यत ज्याला आपण व्यग्रहारात बुद्धिमान् म्हणतो तो मनुष्य आणि आत्मशक्ति जागृत करून आपल्या बुद्धीला जागृतणारा मनुष्य याच्यात कोणता बरें फरक असतो ? सामान्य मनुष्य जेव्हा युक्तिवाद करतो, बुद्धिवाद लढवतो, त्या वेळेस त्याला स्वतःच्या बुद्धीची मर्यादा, स्वतःच्या मतींतोळ दोष या गोष्टी लक्षात येत नाहीत आपल्या मनाची एक लकब आहे कीं, एखाद्या गोष्टीचें समर्थन करायचें असलें म्हणजे सारा युक्तिवाद तिच्यासाठीं आपण करतो ही वकिली बुद्धि असते पुष्कळ वेळा वकिलाला माहीत असतें कीं, आपल्या अशीलाची बाजू खोटी आहे परंतु तिच्या समर्थनार्थ तो सारी सृष्टि उभी करतो मुद्दे माडणारी एखादी बाजू घेऊन तदर्थ माडणारी बुद्धि ही काहीं सत्यार्थी नसते तिनें माडलेलें, प्रतिपदिलेलें सत्य काहीं खरें नसतें कोणाची तरी बाजू ध्यायची, पक्ष ध्यायचा नि भाडायचें असें अशा माणसाचें असतें सत्यार्थी मनुष्याची रीत अशी नसते. तो बुद्धिवाद

मागून करतो. तो आधीं सत्पक्ष कोणता हें समजून घेतो. खरोखर वस्तुस्थिति काय आहे, न्याय कोठें आहे हें तो बघतो सय कोठें आहे ते पाहिल्यावर, त्याची अत करणात खात्री करून घेतल्यानंतर मग तें जगाला पटवण्यासाठीं सत्याथा मनुष्य बुद्धिवाद करतो व्यवहारात आपण ज्याला बुद्धिवाद म्हणतो तें पक्ष घेऊन भाडणें असतें. तो वकिली वाणा, वकिली डापेंच असतो तेथें सत्य असतेंच असें नाहीं खरे सय काय तें समजून ध्यात्रें आणि तें जगाला पटवायें असा तेथें प्रयत्नहि नसतो व्यवहारात सामाजिक, राजकीय प्रश्न पदोपदीं घेतात तेथें सयाचा अर्थ काय ? सत्य म्हणजे सत् प्रशस्ते कर्मणि निष्ठा जें प्रशस्त कर्म आहे, हितकर आहे, तें आपलेसें करणें. सत् काय आहे हा प्रश्न सत्यार्थीं विचारीत असतो जें मला सय म्हणून वाटतें तें सत् आहे ना ? सय सत् आहे कीं नाहीं हें कसें ठरवायचें ? जें मला सय म्हणून वाटतें तें प्रशस्त, योग्य आहे कीं नाहीं ? जें आपणाला सत्य वाटतें तें सत् आहे कीं नाहीं याची एक कसोटी आहे

“ यद्गताभूहितमत्यन्तं पतत्सत्यम् मतं मम ॥ ”

आत्यन्तिक भूतहिताच्या दृष्टीनें विचार करून सत्य काय तें ठरवायचें सय काय, असत्य काय हें ठरविताना जग कल्याणाची शाश्वतदृष्टि हवी त्या दृष्टीचा उपयोग हवा. आमहितासाठीं खोत्रेहि बोलायें असें म्हणत. म्हणजे सर्व-श्रेष्ठ आमहित. आमहित साधेल तर तें सय तुमची कोण तीही लोकशाही असो. अमुक गोष्ट करावी कीं न करावी, अमुक कायदा करायो कीं न करावा, अमुक नियम हवा कीं

नको; कशावरून ठरवावयाचे ? आपण लोकशाहीत मत घेतो. मत देताना कोणती दृष्टि हवी ? सावकारीचे नियंत्रण करायें कीं न करावें ? तुम्ही सर्व समाजाच्या दृष्टीने विचार करा. सावकारानें फक्त सावकारवर्गाचे हित वधावें, कुळानें केवळ स्वतःच्या दृष्टीने यामुळें सत्य दूर राहिल. तुमच्या वर्गहितानें भूतमात्राचे हित सावणार आहे का ? इतर सतर फटर गोष्टी नको लागूं ते आपापले वर्गीय अहकार दूर ठेवून सर्व भूतमात्राच्यो हिताच्या दृष्टीने उत्तर द्या.

अमुक एक कायदा करताना, केवळ एखाद्या व्यक्तीचें किंवा एखाद्या वर्गाचें पाहून भागणार नाहीं. व्यक्तीचें हित हा प्रश्न नाहीं. सत्याप्रही व्यक्तीच्या दृष्टीने व्यक्तीचें हित तें समष्टीचें असतें. माझ्या हिताची जी गोष्ट ती सर्व जगाच्या हिताचीहि असायला हवी समष्टीच्या म्हणजेच सर्व मानवाच्या हितातच आत्मरल्याण, स्वतःचें कल्याण असतें असें सत्यार्थी मानतो. जनतेची बुद्धि, सार्वजनिक बुद्धि, राष्ट्राच्या कायद्याच्या पाठीमागे असायला हवी असें आपण लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणत असतो. "General will" सर्वांची बुद्धि असा शब्द वापरू. कायद्याला सर्वांच्या मताचा जास्तीत-जास्त पाठिंबा असावा. सर्वांनीं मत व्यक्त करावें परंतु नुसतें मत व्यक्त करावें एवढ्यानें भागत नाहीं. तें मत सर्वहित बुद्धीनें व्यक्त केलेलें असायला हवें स्वहितबुद्धि सोडून सर्वहितदृष्टीनें बोललें पाहिजे

अशा दृष्टीला विशिष्ट मनोरचना

ही जी सर्वभूतहित पाहण्याची दृष्टि ती यात्रयाला विशिष्ट मनोरचनाच लागते. सर्वहितबुद्धि स्वतःची जागृत रहावी

म्हणून अहर्निश प्रयत्न करणे लागतात. जागृत अनुसंधान असायें लागतें. समाजातील काहीं व्यक्तींनीं तरी असे सतत प्रयत्न करायला हजेत यासाठीं काहीं व्रतें पाळायें लागतात सत्य, अहिंसा, असग्रह इत्यादि व्रतें आचारात आणायें मला जर लोभ असेल, माझे हित कशात गुतलेलें असेल, एखाद्या गोष्टींत माझे हितसंबंध असतील तर माझी दृष्टि सत्यदृष्टि होणे कठीण ती भूतमात्राच्या हिताचा विचार मग कसा करील ? निशिष्ट हितसंबंध फक्त पाहण्याची मग सकुचित दृष्टि आपली होते आणि ती आपली स्वार्थी दृष्टीच सर्वांचें हितहि पाहणारी आहे, असा आपण बुद्धिवाद लढवून दावा करित असतो यालाच मानसशास्त्रात (Rationalising) म्हणतात म्हणजे विवेकीकरण मानसशास्त्रातील विवेकावाद किंवा बुद्धिवाद तो हा स्वतःला जें पटलेलें असतें तेंच बरोबर धरून चालायलाचें तेंच बरोबर आहे असें सिद्ध करून दाखवावयाचें मला वाटतें तेंच विवेकाचें असें भासनायचें एतत्याच्या स्वार्थाचें विवेकीकरण करायचें माझ्या बुद्धीला ज्या अर्थी पटलें आहे त्या अर्थी तें योग्य असलेच पाहिजे परंतु तुझ्या बुद्धीला तुझ्या हिताच्या दृष्टीनें पटलें, इतर गोष्टी पाहिल्यास का ? न्याय, अन्याय, नीति, अनिती इत्यादींचा निचार केलास का ? दुसऱ्याच्या कल्याणाचा विचार केलास का ? तें काहीं नसतें माझा स्वार्थ म्हणजेच न्याय, म्हणजेच परमार्थ, इतरांचेहि कल्याण ! ज्या वेळेस एतत्याच्या स्वार्थालाच मनुष्य न्यायाचें रूप देतो, न्यायाचें आरण त्याच्या चर घालतो, त्यावेळेस त्याचे निचार सत्य म्हणून कसे मानता

येताळ ! येथें इंग्रजांचें राज्य असावें कीं नसावें असा प्रश्न निचारला तर कोणी स्वतःची जबाबदारी टाळण्यासाठीं इंग्रजी राज्य असावें असेहि म्हणेल. नसावें म्हटलें तर तें दूर करण्याची जबाबदारी येते कधीं कधीं कोणाचे इंग्रजाशीं हितसन्नध असले तर तेहि म्हणतांल कीं, इंग्रजी राज्य असावें. हितसन्नध म्हणून किंवा जबाबदारी टाळण्यासाठीं म्हणून अशा प्रकारें कोणीं उत्तर दिलें तर ते सत्य कसें असू शकेल ?

सत्यासाठीं विचार, आचार, उच्चार यात संगति हवी. जो सत्याग्रही असतो तो बोलल्याप्रमाणें वागतो. माझ्या विचारानुरूप मी वागू लागलों तर माझ्या स्वार्थाला धक्का पोंचेल. मग कसें करू असें म्हणणारा सत्याग्रही कसा होऊ शकेल ? कोणी कोणी आपली भीति, आपला स्वार्थ यानाला पविण्यासाठीं दाभिरूपणानें अमुक योग्य नाही, तमुक बरें नाही असें म्हणतात समजा, देश स्वतंत्र व्हावा असें त्याला मनात वाटतें, परंतु तसें म्हणून तर धडपडावें लागेल. नाहीतर कमकुवतपणा कबूल करावा लागेल. त्याची तर लाज वाटते. म्हणून म्हणायचें कीं, “अशा वेळेस लढा नको आपण तरी अजून कोठें लायक आहोंत ?” परंतु हा दम असतो दाभिक माणसापेक्षा कमकुवतपणा प्रामाणिकपणें कबूल करणारा मनुष्य अधिक थोर होय. तो म्हणेल “देशासाठीं लढलें पाहिजे. देश स्वतंत्र व्हायलाच हवा परंतु मी कुटुंबातल पडलों तितका त्याग, तितकें धैर्य मजजवळ नाही. दाभिकापेक्षा हा बरा.

परिग्रही मनुष्य सत्यनिष्ठ राहू शकत नाही कोठें तरी लोभमोहात तो गुततो. तो दावा करील कीं, हें सारें

इतराच्याहि हिताचें आहे. तो युक्तिवाद शोधील. संग्रह करायला युक्तिवाद शोधील समाजाचेंहि यात हितच आहे म्हणेल परंतु ही सत्याग्रही दृष्टि नव्हे. सत्याग्रही मनुष्याला दारिद्र्यातच श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद वाटतो. परिस्थितीनें येणारें दारिद्र्य निराळें आणि आपण होऊन दारिद्र्याचा स्वीकार करणें हे निराळे. परिस्थितीमुळें दारिद्र्यात रहायला लागणें ही हिंसा आहे, स्वेच्छेनें तें स्वीकारणें ही अहिंसा आहे. बाह्यतः दोघे दारिद्र्य दिसले तरी एक असंग्रहाच्या, अपरिग्रहाच्या व्रतामुळें दारिद्र्य आहे, दुसरा निरुपाय म्हणून आहे. समाजातील दारिद्र्य दूर करणें कर्तव्यच आहे दारिद्र्य जें परिस्थितीमुळें आहे तें जर दूर केलें नाहीं तर समाजात अहिंसा कशी येणार आणि सत्यनिष्ठा तरी कशी येणार ? दारिद्र्य मनुष्याला अनेकदा परिस्थितीमुळें खोटे बोलणें लागतें. दारिद्र्य दुर्गुणाची जननी आहे असें म्हणतात. समाजात सत्यनिष्ठा अविकाधिक यायला हवी असेल तर दारिद्र्य नष्ट करण्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. परंतु दारिद्र्य दूर केल्यानें सत्यनिष्ठा वाढते असें आपण म्हटलें तरी त्यालाहि मर्यादा आहेत. आर्थिक परिस्थिति सुधारल्यानें नैतिक परिस्थिति सुधारते, परंतु अधिक पैसा जमळ झाल्यानें अधःपातहि होतो. कोठें तरी मर्यादा हवी. एतदें तरी प्रत्येकास मिळालें पाहिजे अशी समाजांनं व्यवस्था करायला हवी. त्यामुळें नैतिक वातावरण उत्तम व्हायला मदत होते.

सामान्य जनतेची गोष्ट निराळी परंतु जो सत्याग्रही आहे तो स्वेच्छेनें व्रत म्हणून दारिद्र्य स्वीकारतो. परिस्थितिशरण तो नसतो. परिस्थिति प्राप्त झाली तरी तो श्रीमंत होऊ

इच्छिणार नाही. परिस्थितीमुळे मी दरिद्री आहे म्हणून तो रडत कधी बसणार नाही. सर्वांनीं स्वेच्छेनें दारिद्र्य पत्करावे, सर्वांनीं स्वेच्छेनें त्याग करावा त्यात सेवा आहे, उन्नति आहे. सर्व राष्ट्र जर ही दीक्षा घेईल तर जगाला आपण शान्तीचा रस्ता दाखवूं शकूं

सत्याग्रही मनुष्यानें तरी आपल्या व्रतांशीं निष्ठाव्रत रहावें. जो सत्याग्रही नाही तो अडचणीत सापडला, गागरला आणि त्यानें हिंसा केली तरीहि चालेल. भिन्नेपणापेक्षा हिंसा बरी. अन्यायाला हिंसेनें तोंड द्या. गार्धीजींनीं या मर्यादा सदैव सांगितल्या आहेत. परंतु अहिंसेचें व्रत घेतलेल्यानें कशीहि परिस्थिति असो, हिंसा करू नये. काहीं तरी अत्रिचल आदर्श समाजान हवेतच.

महात्माजींनीं बोरसद, खेडा या जिल्ह्यातून सत्याग्रह केले. परंतु व्हाइसरायला त्यांनीं आधीं पत्र पाठविलें होतें. ते त्यात म्हणाले, “ मी साम्राज्याची सेवा केली आहे. मी युद्धात लोकानीं भाग घ्यावा म्हणूनहि प्रचार केला राजनिष्ठा दाखविली आज कायदे मोडून राजनिष्ठा दाखवीत आहे. कायदे पाळून राजनिष्ठा प्रकट होते कधी कधी कायदे मोडून राजनिष्ठा प्रकट करायी लागते ब्रिटिश कितीहि अन्यायी असले तरी सत्याग्रहीसमोर ते नमतात, ही गोष्ट लोकाना कळली तर ती किती चांगली ! सत्याग्रह करून मी ब्रिटिश साम्राज्याची सेवाच करीत आहे ” असें महात्माजी म्हणत. सत्याग्रही लहान सेवा करो, वा मोठी करो, ती सेवा एक प्रकारे समाजाची, राष्ट्राची, जगाची असते. कारण ती सर्वांच्या हिताशीं अविरोधी असते कायदे मोडूनहि मी

साम्राज्यसेनाच करीत आहे असे महात्माजी म्हणत, याचा अर्थ काय, भावार्थ काय ? मी राजनिष्ठा दाखवीन असे ते म्हणत, यातील अर्थ असा की, जोंपर्यंत सेपेचें, कर्तव्याचें पालन मला कायदे पाळूनहि करता येत असेल तोंपर मी राजनिष्ठ राहीन लोकानाहि राहायला सांगेन परंतु कर्तव्य-कर्म पार पाडता येत नसतील तर मी एकटाच नाही, तर जनतेलाहि जागृत करून मी कायदे मोडीन. कायदे मोडा नि कर्तव्ये पार पाडता येतील अशी परिस्थिति निर्मा असे मी सांगेन लोकाची सुप्त शक्ति जागृत करीन कर्तव्याच्या आड येणाऱ्या राजसत्तेविरुद्ध अप्रीति उत्पन्न करणें हा तर मी माझा धर्म मानतो आणि हा माझा वा सर्वांचा सत्याग्रह कशासाठी ? सत्ताधारी लोकानाहि सत्य पटवण्या साठी सत्तावाल्याची सुप्त न्यायबुद्धि, सुप्त मानवता जागृत करण्यासाठी, त्यांना माणसें बनण्यासाठी सत्याग्रही व्यक्ति हिंसेचा मार्ग न पत्करता आत्मकेशाचा मार्ग पत्करील. महात्माजी म्हणत, त्रिटिशाना उद्देशून म्हणत, “ माझा हा सत्याग्रह, माझा हा असहकार तुमच्याहि हिताचा आहे माझ्या हितासाठी जसा तो आहे, तसाच तुमच्याहि मी अन्याय सहन करीन मुकात्यानें, तर माझाहि अध पात, आणि तुम्हाला करू देईन, तुमची मनोभायना, सद्भावना जागृत न करीन तर तुमचाहि अध पात अन्याय करणारा नि मुकाट्यानें अन्याय सहन करणारा, दोघे अध पतित होत असतात सत्याग्रह दोघाना उन्नत करतो पुन्हा आत्मकेशाच्या मार्गांनें. म्हणून यांत सर्वभूतहितबुद्धि आहे मला जी सत्य सेपेदना होते, ती मी पुन्हा पुन्हा सशोधून पाहीन चले

जावच्या वेळेस महात्माजी अनेकदां म्हणाले, “मी ब्रिटिशांना सत्ताधारी म्हणून येथून जा असें म्हणतों. तसें म्हणतांना माझ्या मनांत द्वेष नसतो. त्यांनीं मित्र म्हणून येथें रहावें. माझ्या अंतःकरणांत मी पुनः पुन्हा शोधून पाहतों कीं, कोठें द्वेष लपलेला नाही ना ? जर ब्रिटिश हिंदुस्थानवरची सत्ता सोडतील तर त्यांचा नैतिक परिणाम जगावर होईल. त्यांना हें करायला लावणें माझे काम आहे.” महात्माजी अशा रीतीनें सत्याप्रहांत इतराच्याहि उद्धाराचा विचार करीत. ते त्या वेळेस पुनः पुन्हां म्हणत कीं, “माझे मन मोकळें आहे. मला येऊन पटण.” सत्याप्रही हा मताप्रही नसतो. आपल्या त्या त्या क्षणांच्या विचारांचा तो आत्यन्तिक प्रचारक असतो. परंतु तसें करीत असताहि त्याचें आम-चिंतन सुरू असतें. आपलें कोठें चुरूत तर नाही ना, खोऱ्या कल्पना उराशीं नाही ना धरलेल्या, हें तो पडताळून पहात असतो. ज्या क्षणीं चूक कळली, त्या क्षणीं मग ती हिमालयासारखी का असेना, ती ती सोडतो, दुरुस्त करतो, कबूल करतो. सत्याचा तो उपासक, मताचा नाही. सत्य-संशोधन तो कधींहि सोडीत नाही. एखादी गोष्ट इतराना मान्य असली आणि सत्याप्रहीला नसली तर तो एकटाहि त्या मार्गाचा त्याग करील. सर्वमान्य सत्य असलें म्हणून काय झालें ? माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीस पटत नसेल तर ? म्हणून महात्माजीसारखा सत्याप्रही सर्वांना मान्य अशा सत्यातहि चूक आहे असें सांगायला कधीं कमी करीत नाही. भीति, तक्रोच या वस्तूच त्याच्याजवळ नसतात. महात्मा-जींचा नि व्हाइसरॉय लिनलिथगो याचा पत्रव्यवहार आतां

प्रसिद्ध झाला आहे. त्या पत्रातून महात्माजींनी सर्वमान्य सत्यांतीलहि चुका दाखविल्या आहेत. ते व्हाइसरॉयला लिहितात, "मी चुकलो अशी माझी अजूनहि खात्री पटवा. मी हें युद्ध, सत्याप्रही बंड थाववीन." महात्माजींचा पत्रव्यवहार वाचून काहींना संशय आला कीं, महात्माजी तडजोड करतील. वस्तुतः त्यांनीं कधींहि अशी तडजोड केली नाही. १९३१ मध्ये गोलमेज परिषदेला ते गेले. सर्गाना वाटत होतें कीं, ते काहीं तरी तडजोड करून येतील. परंतु तसें काहीं एक झालें नाही. सामोपचारानें प्रश्न सुटायें, तडजोड व्हावी अशी त्यांना इच्छा असें सत्याप्रही हा उगीचच्या उगीच आगोत उडी घेत नसतो; परंतु तत्प्राशीं तो कधींहि अप्रामाणिक नसतो. तडजोडीसाठीं तो तत्पच्युति कधीं होऊं देत नाही. आज २०१२५ वर्षे ते आपल्याममोर आहेत. त्यांनीं तशी तडजोड कधींहि केली नाही. ते व्हाइसरॉयाना जेव्हां म्हणतात कीं, मला पटवा, तेव्हा ते सत्याच्या दृष्टीनें म्हणत असतात; तडजोडीसाठीं म्हणून नव्हे. व्हाइसरॉयाच्या बोलण्यात त्यांना सत्य दिसलें तर ते तडजोड करतील. परंतु ब्रिटिशांना माहीत आहे कीं, इतर लोक एखादे वेळेस तडजोड करतील, तसें गुंडाळून ठेवतील, तात्पुरत्या गोष्टी बघतील; परंतु हा पुरुष तसा नाही. मूळभूत सत्याच्या बाबतीत गांधीजी कांहींहि तडजोड करणार नाहीत. चूक दिसली तर स्वतः त्या म्हणण्याचा ते कधींहि आमह धरणार नाहीत, हेहि तितकेंच खरें. सत्याप्रही सत्याचा चिरंतन उपासक असतो. मताचा आमह सोढायला तयार असणें ही एक सत्याप्रहीच्या जीवनांतली, तय्यारनातली आवश्यक गोष्ट

१८ (२८) १९३१

१८ (२८) १९३१

आहे. सत्याग्रही नि मताग्रही या दोन अत्यन्त भिन्न वस्तु आहेत. मत क्षणिक असतें, मतामतांतून सत्याच्या प्रकाशा कडे जायचें असतें. तो सत्याचा प्रकाश हें सत्याग्रहींचें गंतव्य नि प्राप्तव्य असतें, आणि त्या प्रकाशात त्याला प्राणिमात्राचें कल्याण दिसत असतें. स्वतःचा उद्धार, स्वजनाचा उद्धार, स्वतःच्या शत्रूचाहि उद्धार, त्याला त्यांत दिसत असतो. शत्रु शब्द लौकिक अर्थानें वापरला. वास्तविक सत्याग्रहीला शत्रूच नसतो. तो सर्वांना आपले मानतो. म्हणून तर सर्वांच्या हिताचा तो पिचार करतो.

प्रवचन ६ वें

‘सत्ये संदृष्टे सिद्धिरात्मनः’— सत्याचें दर्शन झालें म्हणजे सिद्धि मिळते, मोक्ष मिळतो. आपले विचार सत्य, शुद्ध होण्यासाठीं काय काय वरें करावया हवें? मनुष्यामध्ये निरनिराळे गुणधर्म असतात. मनुष्याची बुद्धि त्रिगुणात्मक असते. सत्व, रज, आणि तम या सर्वांच्या कमी अधिक मिश्रणानें आपली बुद्धि बनलेली असते. ती कोणत्या सत्वमयी कशी करावयाची? कोणती युक्ति, कोणता उपाय? काय करावें, काय करू नये, वध कशानें, मोक्ष कशानें, निर्भयता कशानें लाभेल, भीति का हें सर्व जी सांगते, याचा विवेक जी करते, काय सोडावें, काय धरावें, हें जी जाणते, ती सात्विक बुद्धि.

अकर्तव्यं वंघ भय, कर्तव्यं मोक्ष निर्भय ।

जाणे सोडूं घळू, त्यास बुद्धि सात्विक ओळख ॥

असें सात्विक बुद्धीचें लक्षण भगवद्गीतेंत आहे. आणि

रजोगुणात्मक बुद्धि कोणती ? ज्या बुद्धीला धर्म काय, अधर्म काय, याप्रिपर्या स्वच्छ स्पष्ट ज्ञान नसते ती राजस बुद्धि.

कार्याकार्य कसे काय, काय धर्म अधर्म तो ।

जी जाणू न शकू चोप, बुद्धि राजस ओळख ॥

आणि तमोगुणी बुद्धि कोणती ? अधर्मालाच धर्म मानते, जिच्याजवळ प्रज्ञाश नाही, सारे उलटंच जिला दिसते ती तामसबुद्धि

धर्म मानो अधर्मास, अधारें भरली असे ।

अर्थ जी उलटा देखे, बुद्धि तामस ओळख ॥

जेव्हा आपण म्हणतो की, ज्याने त्याने स्वतःच्या बुद्धीला पटेल तदनुसार वोलवे, वागावे, तेव्हा एक जबाबदारी असते ज्याने बुद्धि निर्मळ केली आहे, उत्तरोत्तर ज्याचे तदर्थ अखड प्रयत्न चालले असतात, त्याने तसे केले तर शोभेल आपण आधी बुद्धि सात्विक करण्याचा सारखा प्रयत्न करायला हवा अशी बुद्धीच सदसद्विवेक करू शकेल. बुद्धि सात्विक व्हावी म्हणून भगवद्गीता काय सांगते ? कोणती साधने, कोणते उपाय ? महात्मा गांधी भगवद्गीतेचे सार अनासक्ति म्हणून सांगतात फलाप्रिपर्या आसक्ति नसली म्हणजे पुष्कळसे काम होतं परंतु अर्जुनासारख्या प्रशिष्ट जिज्ञासूला फलासक्ति सोड, अनासक्त रहा एवढेच सांगितले सामान्य माणसाला दोन गोष्टी सांगायला ह्यात

१ प्रिपर्यासक्ति नको

२ फलासक्ति नको

या दोन्ही आसक्ति दूर करण्याचा जाणीवपूर्वक यत्न

माणसाला फळायला हवी. फलाचा सारखा व्यास घेऊन मनुष्य रजोगुणी बनतो. चारू की खाऊ अशी त्याची वृत्ति होते. 'अयथात् प्रजानाति' नीट न कळणारी अशी त्याची बुद्धि होते मनुष्याने कर्तव्यकर्म फलासक्ति नि विपयासक्ति दोन्ही सोडून कराये. त्याला फळ मिळणार नाही असे नाही फळ मिळतेच अनासक्त राहून कर्म करू तर फळ मिळणारच नाही, असा भ्रम कोणी निर्माण करतात परंतु तसे नाही. गीतेत अशा अर्थाला जागा नाही. फलाची आसक्ति न ठेवून कर्म करणारास उलट सहस्रपट फळ मिळते. त्याच्या उद्योगाचा, अहर्निश कर्माचा का परिणाम होणार नाही ? परिणाम होणारच. फलासक्ति राखू तर साधनशुद्धि रहात नाही मग मनुष्य मिळेल ते साधन, मलिन, हीन, घागेरडे, आंगळहि वापरतो खरे म्हणजे बुद्धीचा एकदा स्थिर निश्चय झाल्या की मग त्या निश्चित साधनेतच माणसाने तन्मय होऊन गेले पाहिजे साधन बरोबर असेल तर फळ मिळालेच पाहिजे सृष्टीची ही सहज नियति आहे. सृष्टीच्या नियतीवर विश्वसून साधनेत रमा फळ मिळेल मिळे लच फळ न मिळाले तर त्याला दुसरी कारणे असतील. परंतु तुम्ही फलासक्ती अनासक्त होतात म्हणून फळ मिळाले नाही असे नका म्हणू शुद्ध साधनांनी फळ मिळेल हा विश्वास बाळगा. अशुद्ध साधने कदापीहि हातीं घेऊ नका हिंसेतून चांगला परिणाम कधीहि येऊ शकणार नाही आपण हिंसाप्रवृत्त होतो याचे कारण फळ लोकर मिळायें अशी आसक्ति असते आसक्तीशिवाय मनुष्य हिंसादि साधनाचा उपयोग करण्याकडे वळणार नाही.

याचे नियम जर आचरणात आपण आणले नाही तर खऱ्या दृष्टीने अनासक्त होता येणार नाही आणि अनासक्त झाल्याशिवाय सत्य-अहिंसा पूर्णपणे आचरता येणार नाहीत. अशी महात्माजींची ही माडणी आहे. म्हणून बुद्धि शुद्ध करून मनुष्याने तिला शरण जावे. त्या शुद्ध बुद्धीचा मग आदेश ऐकावा. तोच परमेश्वराचा आदेश. शुद्धि होईपर्यंत, चित्त शुद्ध होईपर्यंत ज्ञान मलिन असते. तोंपर्यंत खरे ज्ञान, सत्य ज्ञान नाही. गढूळ पाण्यात प्रतिबिंब, सूर्याचे प्रतिबिंब पडत नाही स्वच्छ पाण्यात पडते तद्वत ज्ञानाचे, शुद्ध ज्ञानाचे प्रतिबिंब शुद्ध मनोबुद्धीतच पडते. बुद्धि शुद्ध कशी करायची ? तर आत्मनिष्ठ होऊन. आत्मनिष्ठ होणे म्हणजे 'आत्मयत् सर्वभूतानि' ही दृष्टि घेऊन वागणे. सर्वात्मभाषना करणे म्हणजेच सर्वांवर प्रेम करणे. म्हणजे शेरटीं काय ? सत्यदृष्टि घायला हवी असेल तर सर्वांवर प्रेम करायला शिकले पाहिजे. म्हणजेच अहिंसा परमोधर्म या सिद्धान्तावर आपण आलो. सत्य आणि प्रेम किंवा अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सत्य म्हणजे सर्वांचे हित, म्हणजेच सर्वात्मभाव, म्हणजेच अहिंसा, म्हणजेच प्रेम महात्माजी म्हणतात Truth is God सत्य म्हणजेच परमेश्वर त्याचीच दुसरी व्याख्या म्हणजे Love is God प्रेम म्हणजे परमेश्वर. तुमचे सत्य सर्वात्मभावनेशी एकरूप नसेल तर तुम्ही स्वहितच व्हाल. आणि स्वहित किंवा स्वार्थ व्हाला म्हणजे सत्य कळणार कसे ? सर्वहित म्हणजेच सत्य सत्य कळायला सर्वात्मभाव जागा झाला पाहिजे. अहिंसेशिवाय, प्रेमाशिवाय तुम्हाला सत्य सापडणार नाही

येत राहाल. वाजवीपेक्षां अवास्तव फायदा कोणीच घेऊं शकणार नाहीं. अवास्तव संग्रहहि कोणी करणार नाहीं, करूं शकणार नाहीं. यासाठी निराळी नियंत्रणे, समाजांत वा सरकारांत घालण्याची आवश्यकता नाहीं. खुळा व्यापार राहो. स्पर्धा राहो. म्हणजे सारा आर्थिक गाढा समाजहिताच्या पंथानेंच जाईल. स्पर्धाच एक प्रकारें नियंत्रण करील. मग दुसरी कृत्रिम नियंत्रणे कशाळ ?

स्पर्धाशास्त्राचा उलटा अनुभव

परंतु या स्पर्धेच्या तत्त्वज्ञानाचा निराळाच अनुभव आला. जेथे स्पर्धा करणारे तुल्यवळ असतात, त्यावेळेला कदाचित् सहज आळा पडेल. परंतु समाजांत, जगांत तसें नाहीं. स्पर्धा नियंत्रण करूं शकत नाहीं असा अनुभव आला आहे, येत आहे. मनुष्याची स्वार्थबुद्धि स्पर्धा सर्व-व्यापी होऊं शकणार नाहीं अशी युक्ति शोधून काढीत असते. जगांत, समाजांत आर्थिक विपमता असली कीं स्पर्धा सर्वत्र होऊंच शकत नाहीं. कारण स्पर्धेचीं साधनें समान नसतात. मागे एकदां ब्रिटिशांनीं सांगितलें कीं, "हिंदुस्थानांत ब्रिटिश व्यापारी आणि देशी व्यापारी यांना समान सवलती द्या. पक्षपात नको." तेव्हां गांधीजींनीं लिहिलें होतें कीं, "ब्रिटिश कंपन्यांनीं कोटयवधि नफा आजवर मिळविलेला आहे. हिंदी कंपन्या नवीन. या दोघांना मोकळेपणें स्पर्धा करूं देणें म्हणजे प्रचंड राक्षस आणि एकादा बुटबैंगण ठेंगू मनुष्य यांनीं मोकळेपणानें कुस्ती करावी असें म्हणण्याप्रमाणें आहे." (It is like a fight between a giant and a pigmy) अधिक मांडवळ व्याख्या-

जगळ आहे, त्याच्याशी कमी भांडवलवाला स्पर्धा करणार कशी? आणि जेथे अशी आर्थिक रचना आहे तेथे सर्व-भूतहितबुद्धीने मते बनवावी असे सागून काय फायदा? जेथे स्पर्धा आहे, स्वार्थ तेजळ आहे, तेथे सत्य, अहिंसा यांना कोठले स्थान? जेथे स्वार्थ नि स्पर्धा आहेत तेथे सर्वांमभार नाही, म्हणजे सत्यहि नाही कारण सर्वांमभाव म्हणजेच सत्य असे आपण वर पाहिले. सत्य आणि अहिंसा यांच्याशी विसंगत अशी आजची समाजरचना आहे. एकाकडे स्वार्थ वधायचा आणि दुसरीकडे सर्वांचे हित लक्षात आणून मते द्या म्हणायचे हे हास्यास्पद आहे. दिवसाचे २४ तास स्पर्धांत दगडायचे आणि तीन वर्षांनी जेव्हा मते द्यायची तेव्हा एकदम सर्वभूतहितस्फूर्ति येऊन मते द्यायची हे का शक्य आहे? ज्या समाजात रोज उठून घटकेघटकेला, क्षणाक्षणाला बुद्धीला स्वार्थाचे वळण लागत असते, तेथे त्या निरडणुकीच्या दिवशी एकदम सारे सर्वभूतहित लक्षात घेऊन मते देतील असे कसे समजता येईल? अशा समाजात रजोगुणी नि तमोगुणीच बुद्धि रहायची. नेहमी स्पर्धा, स्वार्थ, अधर्माचा धर्म मानण्याची वृत्ति असे चालते. स्वार्थसाधू सारे म्हणत असतात की, आम्हीच समाजाचे आधार. भांडवलवाले म्हणतात, आमच्यामुळे जग चालते आम्ही सर्वांचे कल्याण करणारे. आम्ही नसू तर जगाचा संसार कसा चालेल? अशा रीतीने स्वार्थान्ध बनून अधर्माचा धर्म म्हणून हे पुकारतात स्वार्थालाच परमार्थाचे गोंडस रूप हे देतात. साग दंभाचा पमारा. त्यांना आपण पाप करीत आहोत हे का कळत नसते? परंतु ते

आपली सदसद्विवेक बुद्धि गुंगवून ठेवतात. स्वार्थाला न्यायाचा मुळामा देतात. स्वार्थावर न्यायाचें पाघरूण घालतात. असली ही वृत्ति नष्ट केली पाहिजे. तुम्ही कोणतीहि घटना करा. असली स्वार्था नि स्पर्धामय वृत्ति राहणार नाही असे करा. मत सर्गाना या की थोडयाना या. ह्या बाह्य गोष्टी आहेत. मनुष्य सुधारला पाहिजे. बाह्य बदल कितीहि केलेत तरी तादृश उपयोग नसतो. मनुष्याच्या अंतःकरणातील दुष्ट वासना, सत्तेची - संपत्तीची आसक्ति, याना नष्ट केलें पाहिजे. या वृत्तीपासून आत्मा, मनुष्याचें मन साफ स्वच्छ राहिलें पाहिजे.

नैतिक उन्नतीस उपाय ?

परंतु अशी नैतिक उन्नति समाजातील सर्वांची करायची तर उपाय कोणता ? मार्ग कोणता ? मनुष्य पापप्रवृत्त का होतो ? याचें कारण सापडलें म्हणजे उपाय सापडेल. रोगाचें कारण सापडलें म्हणजे उपाय पाहू; मग उपचारविचार नाट करता येईल. मनुष्य पापप्रवृत्त होतो याला दोन कारणें सागतात. कोणी म्हणतात की, परिस्थितीमुळें मनुष्याला पाप करावें लागतें. दुसरे म्हणतात की, त्याच्या ठिकाणी आत्मोन्नतीची भावनाच तितक्या प्रमाणात जागृत नसते. परंतु या दोन्ही कारणपैकी कोणतेंहि एक संपूर्णपणें खरें नाही. जगात असे किती लोक आढळतील की, कोणत्याहि परिस्थितीत जे आत्मोन्नतीच फरून घेत असतील ? एवढी जोरदार प्रबलतम आत्मोन्नतीची प्रेरणा कितीजणाचे ठायीं आढळून येईल ? अशी माणसें दुर्मिळ असतात, अपवादरूपच असतात. बुभुक्षित ज्ञाल्यावर निश्चामित्रासारखाहि पाप करायला,

चोरी करायला तयार होता हें दृश्य पाहिलें म्हणजे असें वाटूं लागतें कीं, त्रिशिष्ट परिस्थितीच माणसाला पापप्रवृत्त करित असते. आपण पटरुन् हे सज्जन, हे दुर्जेन अशी वाटणी करून मोकळे होतो. परंतु ज्याना आपण दुर्जेन म्हणतो, चोर म्हणतो, जे तुहंगात येतात, ते ज्या परिस्थितीत होते, तिच्यात आपण असतो तर आपण कसें वागलों असतो ? त्या परिस्थितीत मी असतो तर असाच नसतो का वागलों ?

“ बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ”

भूक पोटात भडकली म्हणजे मनुष्य चोरी न करील तर काय करील ? मनुष्य क्षीण झाला, असमर्थ झाला म्हणजे तो कठोरहि बनतो. दरिद्री माता मुलाला मारते व काम करायला पाठवते. गरीब आई मुलाला नदीत सोडून देते. ते दयेचे पाझर कोठें गेले ? वास्तव्य वा सुकळें ? दारिद्र्या-मुळें, परिस्थितीमुळें माणसें निर्दय का होतात, पापी का होतात याची उपपत्ति येथें आहे. भौतिक परिस्थितीच पाप-जननी असते समाजगद्दी विचारसरणीच्या लोकानीं या सिद्धान्ताकडे अधिक लक्ष दिलें आहे. दरिद्री लोकांच्या अवस्थेकडे पाहिलें कीं, हें सत्य वाटतें. दरिद्री लोक अधिक पापें करताना दिसतात. मनुष्य दारिद्र्यानें पापप्रवृत्त होतो ही गोष्ट खरी. परंतु जे श्रीमंत असतात ते तरी पुण्यवंत असतात का ? श्रीमंतहि निर्दय असतात. समाज उपाशी असला तरी ते वाटेत तो भाव घेऊन फायदाच बघत असतात. फडरु-श्याला रस्यात लोक मरत होते, बंगालमध्ये लालों लोरु भेटे

आणि पुंजिपतींनी त्याच काळात कोट्यवधि कायदा करून घेतला. श्रीमंत माणसें तुरुगात जाताना फारशी दिसत नाहीत, यावरून ते भले आहेत, सदगुणाचे पुतळे आहेत असे नाही. कायदे न मोडता पाप करण्याची त्यांना पदोपरी संधि असते. त्यांचे पाप कायद्यात वसत नाही असेच कायदे आहेत. चोरी प्रत्यक्ष न करिता अकष्टार्जित धन संपादण्याचा त्यांचा मार्ग निष्कटक आहे, मोकळा आहे दुसऱ्यास त्रास देऊन स्वतः घाटेल तितका पैसा मिळवता येतो असे कायदे आहेत म्हणून श्रामत चोरी करताना, कायदेशीर चोरी करताना दिसत नाही. तेव्हा श्रीमंत मनुष्य पाप करीत नाही असे नाही. भौतिक परिस्थिति त्याला अनुमूल तरीहि तो पापीच.

उशय कोणता तर ?

समाजात नैतिक बुद्धि जागृत करणे हा शेवटी मूलगामी उपाय आहे मनुष्यच सुधारायला हवा त्याची मानवता जागृत करायला हवी बाह्यांगी सामाजिक सुधारणा अपुरी आहे. अन्तरंगसुधारणेचे सर्वांत महत्त्वाचे कार्य आहे 'हें कोणी करायचें' राजे लोकानी कायद्याच्या बळावर, शस्त्राच्या बळावर अन्यायाना पायबंद घातला तरी त्या गोष्टी अपुऱ्या पडतात. सरकारी कायदे अपुरे. आपल्याकडे प्राचीनकाळीं यतिवर्गाचे हें काम असे यतिलोक, नि स्वार्थी लोक समाजात नैतिक बुद्धि रहावी म्हणून खटपट करीत. हे यतिलोकहि जर सत्ता नि संपत्ति घेतील तर न्यायासाठी ते हिंसा करतील युरोपातील पोपानी तो प्रयोग केला. पोपच पापाचारी नि व्यसनी, मिलासी बनले म्हणून महा

त्माजी म्हणतात कीं, सत्ता नि सपत्ति या व्यापासून स्वेच्छेनें दूर राहून समाजात नैतिक बुद्धि वाढेल असें केलें पाहिजे. यति झाले तरी तेही जर सत्ता हातीं घेतील तर अध पतित होतील. गीता म्हणते,

यस्य नाहकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

दत्त्वापि स इमान् लोकान् नाय हान्ति न वध्यते ॥

जो निरहकारी आहे, त्यानें हिंसा केली तरी ती हिंसा नाही महात्मा गांधी म्हणतात, ही काल्पनिक अवस्था आहे. ते या श्लोकाला अर्थवादरूप मानतात अनासक्तीची ही अत्यन्त स्तुति आहे हिंसा करूनहि ती ज्याची हिंसा होत नाही असा सर्प जगाची केवळ माता होणारा महात्मा जोडून आणायचा ? सर्वसामान्य जगात असा कोणी नाही काल्पनिक वद काय कामाचे ? आतापर्यंत जगात न्यायाची प्रस्थापना करणारे जे झाले त्यांनी सत्तेच्या, लष्कराच्या, पोलिसाच्या साहाय्यानेंच तें कर्म केलें यतीनें हातीं सत्ता घेऊ नये. मग न्याय कोणी स्थापायचा ? महात्मा गांधी ज्याला रामराज्य म्हणतात, त्या रामराज्यात का पोलीस, सैन्य असणार नाही ? हेंहि एक कल्पनास्वप्न आहे. व्यवहारात उतरल्याशिवाय ही स्वप्ने काय कामाची ? हिंसावादी म्हणतात, आम्ही हिंसा केलीच तर न्यायार्थ करू. तुमचा कल्पनावाद आम्हाला नको. महात्माजी त्यांना म्हणतात, “ हिंसेनें न्याय स्थापू पाहणारे तुम्हीच हजारों वर्षे या स्वप्नात राहिलात. हातांत शस्त्र घेऊन अध पात थांबिता येत नाही ” लोभमूलानि पापानि. मानत्री मनांतीळ लोभ दूर व्हायला हवा. तो शस्त्राखानी मूलत दूर करता

येणार नाही. लोभाचें उन्मूलन करायला हवें. समाजात नैतिक सकल्यशक्ति प्रखरतेनें जागृत करायला हवी. त्यासाठी ज्याच्या जीवनात सर्वात्मभाव आहे, जे निरहंकारी, निरपेक्ष आहेत असे आदर्श समाजात हवेत. भाराभर वडवडी-पेक्षा असे आदर्श अधिक कार्य करू शकतात. जो स्वतः उन्नत आहे तोच दुसऱ्याची उन्नति करू शकेल. दुसरे चांगले वागतील तर मी चांगला वागेन, नाही तर ठोशास ठोसा देईन असे म्हणणारा हा नको कोणत्याहि परिस्थितीत जो निरपेक्ष वीतीचें पालन करतो असा धगधगीत महात्मा समाजासमोर ह्या. त्याची नीति दुसऱ्याच्या वर्तनानर अवलंबून असणारी सापेक्ष नीति नाही, प्रतियोगी नीति नाही. पूर्णत्वाने नीतीचें आचरण करणाराच समाजात नैतिक इच्छाशक्ति निर्मू शकेल. समाजातील सारीच माणसें जर नीतीनें वागू लागतील तर मग बाह्य वधनाची आवश्यकताच उरणार नाही. असें झाले म्हणजे मग राज्यसस्याच नको. सरकार नको. आपोआप नैतिक सहकार्यानें मानवी समाज चालत राहील. केवळ आर्थिक सुधारणा केल्यानें, समाजात आर्थिक समता आणल्यानें सरकार ही सस्या नष्ट होणार नाही. केवळ आर्थिक समता राज्यव्रहीन समाज, सहकारी समाज निर्मायला अपुरी आहे. रामराज्य, आत्मारामाचें राज्य निर्माण करायचें असेल तर सत् प्रवृत्तीच जागृत करून असत् प्रवृत्ति समूळ नष्ट केली पाहिजे. महात्माजींचा कर्मयोग, हा अनासक्त कर्मयोग गीतेंतूनच घेतलेला, लोकमान्याचा कर्मयोगादि गीतेंतलाच. लोक्तमान्याचा राजर्षीचा कर्मयोग आहे तर महात्माजींचा ब्रह्मर्षीचा कर्मयोग आहे.

शस्त्रबल कितीही न्याययुद्धीने नि निरपेक्षवृत्तीने, अनासक्त
 रीतीने वापरलें तरी त्याने कायमची खरी सुधारणा होणें
 अशक्य आहे. तापुरती मळमपट्टी जरी तापुरती उपयोगी
 पडली तरी तिने रोग कायमचा दूर होणार नाही. आत्म
 बलाने दुसऱ्याचे आत्मबल जागृत करूनच समाज उन्नत
 होत जाईल हिसेचा मार्ग - जपळचा (Short cut)
 रस्ता वाटतो. म्हणून आसक्ताने तो आपण उचलतो.
 परंतु हा जपळचा रस्ता अति लाजचा आहे एवढेच नव्हे
 तर ध्येयाकडे तो कधीही नेणार नाही दहा हजार वर्षे
 हिसेने प्रयोग चालले आहेत, तरी फळ नाहीच अन्नाय
 नाहीसा झाला नाही, असय दूर झालें नाही हा मार्ग विफल
 ठरला आहे काणत्याही परिस्थितीत अनीति नको धर्म
 राजाने नरो वा कुजरो वा म्हटलें तर त्यालाहि फळ भोगावें
 लागलें त्याचा रथ चार बोटें उच चाले तो इतराप्रमाणें
 खाली आला लाकसप्रहार्थ खोटे बोलानें वगैरे गोष्टीहि
 भ्रममूलकच आहेत अशा पळ्याटा मग वाटेला तितक्या
 निपू लागतात आणि अखेर दुष्परिणामच होतात पाड
 वानी युद्धात नीति सोडून विजय मिळविला परंतु उपयोग
 काय ? तेहि मागून रडलेच आणि त्याचें उदाहरण युद्धात
 वाटेला तें केलें तरी चालेल हें आम्ही हजारों वर्षे गिरवीत
 आहोंत त्याचे परिणाम आम्हाला भोगावे लागतच आहेत
 तेव्हा पाडवानी युद्धात नीति सोडली ही गोष्ट भली केली
 की बुरी केली, हा प्रश्नच आहे तेव्हा निरपनादपणें निरपेक्ष
 नातीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग पत्करणेंच योग्य होय तोहि
 आचरणें कठीण आहे ही गोष्ट खरी भित्तिपणापेक्षा

उघड हिंसा बरी. भित्रेपणा सर्वथा त्याज्य. भित्रेपणा म्हणजे आत्म्याचा वध. भित्रेपणा म्हणून सर्वांत मोठी हिंसा आहे. आत्म्याची हिंसा टाळण्यासाठी हिंसा केली तरीहि ती क्षम्य आहे. आत्म्याच्या हिंसेच्या मानानें ती अहिंसाच आहे. पोलंडच्या जर्मनीजपळच्या लढाईला महात्माजीनें अहिंसक म्हटलें. पोलंडनें म्याडपणा पत्करला नाहीं. तोंडानें अहिंसा बोलायची परंतु बाह्य आचार भेकडपणाचे असायचे हा दम, हा अध पात सर्वस्वी तिरस्करणीय त्याहून हिंसाहि बरी. हिंसामय क्रान्ति करण्यासाठी झगडलेत तरीहि चालेल. भेकडपणानें अन्याय सहन करण्यापेक्षा हिंसेनें प्रतिकार करा. समाजात अन्यायाला प्रतिकार करण्याची वृत्ति रहायलाच हवी. ही वृत्तीच समाजात नसेल तर तेथें समर्थोची खरी अहिंसा तरी कशी दिसणार ! जेथें अन्यायाला प्रतिकार करण्याची शक्ति आहे, वृत्ति आहे, तेथेंच आज ना उद्यां कमी वा अधिक खरी अहिंसाहि दिसू शकेल. भेकडपणापासून अहिंसा फार दूर आहे. महात्माजींची अहिंसा शूराची आहे, हें सर्वांनीं लक्षात घ्यायें. ते कधीहि तुम्ही भेकड बना म्हणून सांगणार नाहींत अहिंसा कळत नसेल तर हिंसा घ्या.

परंतु शेवटीं खरी सुधारणा व्हायची असेल तर अतरंग सुधारूनच होईल. जुने लोक तीर्थाना जायें, व्रतेंवैकृत्यें करायें, स्वर्गाचें फळ मिळेल, नरकात जावें लागेल अशी लालच वा भीति दाखवून सन्मार्गाकडे माणसाला वळवायें असें म्हणत. परंतु हें सर्व बाह्याग झालें. हे बाह्य उपचार होत. बाह्यागानें कर्मठपणा वाढतो. त्या क्रिया दामिक होतात. मनावर सस्कार होत नाहीं. बाह्य चिन्हांनी आपण मन

सुधारू शकत नाही. तें शक्य नाही. म्हणून सत्तांनी भक्तीचा मार्ग अत करणशुद्धीसाठी दिला ज्ञानेश्वर म्हणतात, “अत - करण सुधारण्याचा मार्ग पुढें आला म्हणजे मग प्रायश्चित्ताचे मार्ग निरूपयोगी ठरतात.” नामयज्ञ, जपयज्ञ हाच खरा मार्ग अत करणशुद्धीचा घ्यास म्हणजेच जपयज्ञ प्रभूचें नाव अत करणशुद्धीसाठी घेणें. अत करणशुद्धि ही खरी मूलगामा शुद्धि, रोगाचें मूळच नष्ट करणारा हा खरा उपाय ज्ञानेश्वर म्हणतात “कीर्तनाचेनि नटनाचें। नाशिले व्यससाय प्रायश्चित्ताचे” प्रायश्चित्त द्यायचें कोणाला ? सर्वांचो अत करणें च शुद्ध झालीं. “नामाचे नाही पापाचें, ऐसें केलें” पापाचें नावच उरलें नाही अतरगशुद्धि केल्यावर आता प्रायश्चित्ताचे खटाटोप कशाला ? आता तीर्थे क्षेत्रें नकोत “ तीर्थे टायवरून उठविजी ” असें ज्ञानेश्वर महाराज गर्जून सागतात-

“ यमु म्हणे कवणा यमावें
दमु म्हणे कवाणा दमावें ”

यमनियम आता नकोत. आता कोणाचें दमन, कोणाचें नियमन ? सारेच निर्मळ झालेले ज्ञानेश्वर महाराज ज्याप्रमाणें बाह्य गोष्टीपेक्षा अतरगशुद्धीला महत्त्व देतात तीच दृष्टि आपण ध्यायला हवी तुरुग, कोर्टें, कायदे, पोलीस, लष्कर, सत्ता, शस्त्रें ह्या बाह्य साधनांनी खरी न्यायबुद्धि समाजांत येणार नाही. जोंपर्यंत तुरुग आहेत, कोर्टें आहेत तोंपर्यंत समाजात अन्याय आहे, पाप आहे, हाच त्याचा अर्थ तें दडपून ठेवणें आहे एवढेंच. परंतु या असत् वृत्ति केव्हा मुडी वर करतील त्याचा काय नेम ? सत्याग्रही माणसाची नीति म्हणून अतरगशुद्धीतून जन्मत असते आजारी

पडतात, दनाखाने वाढना, अन्याय होतात, पोलिस ठेग, तुरुंग ठेग याचा काय अर्थ ? दनाखाने काढणेच लागणार नाहीत असे करा आरोग्यशास्त्र वाढना देहाचे आरोग्य नि मनाचे आरोग्य वाढवा म्हणजे दनाखाने, तुरुंग याचा खटाटोप पडणार नाही. आरोग्यशास्त्र इतके वाढायचे की कोणी आजारीच पडणार नाही, तद्रत् नीतिशास्त्र इतके वाढायचे, पापबुद्धि इतकी नष्ट करायची की कोणी पापप्रवृत्तच होणार नाही ज्या समाजात देहाचे नि मनाचे आरोग्य नीट राहिल असा मनाने नि शरीराने निरोगी समाज आपणास निर्मायचा आहे. त्यासाठी सत्याग्रह हा मार्ग आहे. सत्याग्रहव्रतधारी लोक समाजात वाढवावयाचे. सत्ता नि संपत्ति यांच्यापासून दूर असणारे लोक समाजात वाढवावयाचे लोकसंग्रहार्थ म्हणूनहि याना हिंसा करायची नाही, असत्य बोलायचे नाही हिंसेने लोक संग्रह, लोककल्याण खरोखर होतच नाही हाच मुळी सत्याग्रही मनुष्याचा ठाम सिद्धान्त असणार, अविचल निरपेक्ष निश्चय असणार. असे लोक जेव्हा समाजात निपजतील वाढतील तेव्हा

‘ तीर्थे ठायींची उठतील
 कोणी तरी वैकुंठासि जावें
 तों वैकुंठचि केलें. आश्रवें ’

वैकुंठास जा ही भाषाच नको भूतलावरच देवाचे राज्य, तें वैकुंठ निर्माण केलें आहे ही जी सतप्रवृत्ति, रामनामाच्या उपायाने, अत शुद्धि करण्याच्या उपायाने समाज सुधारण्याची ही जी सतप्रवृत्ति तीच महात्माजींच्या सत्याग्रही नीतीत

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

आहे. महात्मा गांधींची विचारसरणी सत्ताच्या शिक्कवणीचाच विस्तार आहे तींतूनच ती वाढत आलेली आहे. समाजाच्या अंतरगाची सुधारणा व्हावी या गोष्टीवर गांधीजी भर देतात. समाजाची आंतरिक सुधारणा आधी हवी. केवळ आर्थिक समता निर्मून किंवा केवळ कायद्यांचे भय दाखवून खरी सुधारणा होणार नाही. समाजात सपत्ति नि सत्ता याचा मोह दूर ठेवून स्पष्टेने एक प्रकारची सन्यस्त वृत्ति धारण करून नैतिकशक्ति जागृत ठेवणारे लोक ज्या मानाने निघतील त्या मानाने समाज खरा सुखी होण्याचा सभ्य आहे. अंतरगसुधारणा होत गेली तरच सत्ययुगाचा आरंभ सुरू झाला असे म्हणता येईल पूर्णता हे ध्येय आहे. सत्ययुगाच्या ध्येयाकडे जायचे आहे. त्या मार्गाने आपली पावले पडत आहेत की नाही हे पहावे याची कसेटी कोणती? आपल्या व्यवहारावरून आपली पावले योग्य दिशेने पडत आहेत की नाही ते दिसून येईल. हिंदुस्थानातील समाजाचे अतः करण सुधारत आहे की नाही याची परीक्षा पुढील गोष्टीवरून करावी. येथील राज्ययंत्रावरून ती परीक्षा करता येईल. सरकारला व्यनस्था ठेवण्यासाठी लष्कर कमी लागते की अधिक? पोलिसांवर खर्च वाढला आहे की कमी झाला? यावरून समाजात न्यायबुद्धि वाढली आहे की नाही ते दिसेल समाजात, राज्यात अन्याय अधिक असेल तर अधिक लष्कर ठेवावे लागेल. न्यायीपणा असेल तर कमी ठेवून भागेल. अन्याय समाजात असेल तर अधिक तुरुंग लागतील. तुरुंगात दोन प्रकारे भरती होते. समाजात अन्याय असतो, समता

नसते, बेकारी असते, दारिद्र्य असतें म्हणून कोणी परि-
 स्थितीमुळे चोरी वगैरे करून तुरुंगात जातात. त्याची सख्या
 अधिष्ण शाळी तरीहि समाज नि राज्यपद्धति सडलेली आहेत,
 असें समजायला हरकत नाही. आणि राज्यपद्धतीच्या विरुद्ध
 कायदेभंग करणारे, न्याय स्थापला जाय म्हणून अहिंसक
 बंड करणारे तेहि तुरुंगात जातात. ज्या राज्यपद्धतीत अशा
 दोन्ही रीतींनीं तुरुंग भरून जात असतात, तीं नादान राज्य-
 पद्धति होय. ब्रिटिश राजपट जी हिंदुस्थानात आहे, ती या
 दृष्टीनें निकामी ठरते. परंतु काँग्रेसचे मंत्री मध्यन्तरीं होते
 त्यांनींहि गोळीबार केले त्यांचें काय ? होय, त्यांनींहि गोळी-
 वार केले. आदर्श रचनेच्या दृष्टीनें त्यांचा कारभार सदोपच
 ठरतो. परंतु ब्रिटिशनां जेथें शतपट केला असता तेथें काँग्रे-
 सच्या कारकीर्दीत केवळ अपरिहार्य म्हणून करण्यात आला.
 अगदीं जबरजब पडली म्हणून केला. शेवटीं आदर्श सृष्टि,
 आदर्श राज्यपद्धति दूरच, राहणार. आपणास तिच्याकडे
 जावयाचें आहे. देवाचें राज्य हृदयात आहे. तें हजारों वर्षे
 शाळी तरी प्रत्यक्ष ससारात अजून दाखल करता येत नाही.
 तें ध्येय दूर असलें, परोक्ष असलें तरीहि तें जगळ आहे.
 अत श्रद्धालू तें दिसत असतें. काहींना त्याचा जीवनात अनु-
 भव घेता येतो. त्या आदर्श जीवनाचा, आदर्श ध्येयसृष्टीचा
 फोणाला काहींच अनुभव नसता तर तो आदर्श आहे असें
 म्हणण्यात तरी वाय अर्थ होता ? तें ध्येय दृष्टीस दिसत
 नसलें तरी अनुभवाला येतें. ही जी अनुभूति ती त्या आदर्श
 सृष्टीची सत्यता पटवीत असते. ही अनुभूति एका अर्थाने
 आपणास अत्यंत जगळची आहे. डोक्याना होणारा आनंद,

एखादी वस्तु प्रत्यक्ष दिसून होणारा आनंद हाहि जरा दूरचा म्हणता येईल परंतु ज्या गोष्टीची अंत करणातच अनुभूति येते, ती जणू जीवनाशीं एकरूप झालेली असते. तो अनुभव प्रत्यक्ष नाही, परोक्ष नाही त्याला एक विशेष शब्द आहे. तो अपरोक्ष अनुभव असतो इद्रियातीत परंतु अनुभव असतो. अपरोक्षानुभूति असं तिला म्हणतात डोळ्यांना कधीहि न दिसणारं साध्य सत पदोपदीं अनुभवीत असतात आणि अत्यानंद अनुभवतात त्यांना ती अनुभूति येत असल्यामुळं त्याच्या सर्व क्रियेत विवेक येतो. आदर्शाचा ज्याला अनुभव नाही, त्याला विवेकहि नाही. आदर्श मृष्टीचा घ्यास अंत करणाला लागला कीं विवेक येऊ लागेल महात्मा गांधी म्हणतात, “ माझीं ध्येयें मला माझ्या देहापेक्षा, माझ्या हातापायापेक्षाहि जपळचीं आहेत. ” बाह्यत तीं अत्यंत दूरचीं दिसतात व्यवहारात तीं केव्हा येतील तेव्हां येतील ध्येयाचा हा गुणच आहे कीं, ते अनंत, असीम, अप्राप्य असं सदैव वाटत असतं. The virtue of an ideal is in its boundlessness माणसं अपूर्ण आहेत ध्येयें अनंत आहेत जों जों आपण त्याच्याकडे जातो तो तों तीं आणखीच दूर जातात “ Nearer we go, farther they seem. Still they are nearer to us than our hands and feet ” असं महात्मा गांधी म्हणतात. जों जों त्यांच्या निकट म्हणून जावं तों तीं आणखी दूर पळतात तरीहि तीं आपल्या हातापायापेक्षाही जपळचीं अशीं आहेत कारण आत तीं स्पष्ट दिसत असतात. अंत करणात एक ध्वनि ऐकू येत असतो एक हाक ऐकू येत असते.

तुम्ही म्हणाल तुमचा तो अतःचिनि भ्रम कशाप्रखून नाही ?
 महात्मा गान्धी म्हणतील, हा माझा जड देह खरा कां खोटा
 ही एक वेळ शका येईल माझ्या अस्तित्वाचीच एखादे वेळीं
 शका घेता येईल परंतु त्या आदर्श सृष्टीची शका कदापि
 येणार नाही तें ध्येय आहे. तो आदर्श आहे तो आदर्श
 अतःकरणात आहे त्याचा मजुळ घनि ऐकू येतो तो
 आपणात सुन्मार्गाकडे नेतो कोणी कोणाचें ऐकणें हा सरालच
 नाही स्वतःच्या त्या ध्येयावर अचल श्रद्धा ठेवून जाणें
 त्या ध्येयाच्या घ्यासानें जें आपण जंभिन जगतों तेंच जीवन
 खरोखर आपण जगलों वाकीचें जीवन, ध्येयहीन जीवन, तें
 मरणच खरें जगणें तें हें. ध्येयात्मक जीवन कधीच पुरें होत
 नाही अखड उत्तरायण, उच जाणें, पुढें जाणे उपनिषदें
 म्हणतात, “ जो म्हणेल मला मिळालें, त्याला मिळालें नाही
 जो म्हणेल मला समजलें, त्याला समजलें नाही ” कितीही
 ध्येयाच्या शेखानें प्रगति झाली तरी ती अत्यल्पच वाटते. हीच
 मौज आहे जितकी पूर्णतेकडे प्रगति अधिक, तितकी स्वतःच्या
 अपूर्णतेचीहि जाणीव अधिक होत असते आणि मनुष्याला
 सिद्धींत जेवढा आनन्द नाही तेवढा प्रयत्नात असतो. मी
 पूर्ण झालों असें वाटून जें समाधान होईल, त्यापेक्षा मी
 अपूर्ण आहे, मला अधिक प्रयत्न केणे पाहिजेत, असें जें
 असमाधान तें अधिक मोलाचें आहे जॉन स्टुअर्ट मिल म्हणे
 “ सतुष्ट डुकरापेक्षा असतुष्ट सॉक्रेटिस असणें शतपट श्रेयस्कर
 होय ” (It is better to be a Socrates dissatisfied than
 a pig satisfied) मुक्कामावर पोचणेंच नको कारण तेथें पुढें
 काय हा प्रश्न उरणार नाही प्रयत्नांतच मला रमू दे उत्तरोत्तर

पुढें जाऊं दे. माझ्या प्रयत्नाना अन्त नाही. कारण माझे ध्येय अनन्त आहे. अनंत ध्येयासाठी प्रयत्नहि अनंतच हवेत. हा जो ध्येयार्थ धडपडींतील परम आनंद, तो ज्याला माहीत नाही तो डुकरच होय. तो मनुष्य वाह्यतः असमाधानी दिसेल, परंतु अंतरंगी तो सुखावलेला असतो. मी पूर्णतेकडे जात आहे ही जिवंत निष्ठा त्याच्याजवळ असते. तो सदैव गतिमान् असतो. कधीहि तो सार्चिव डबक्याप्रमाणें होत नाही, ठोकळेवाज होत नाही. महात्मा गार्धीचें जीवन हें असें आहे. एक आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून ते जात आहेत. त्यात त्यांना परम धन्यता वाटते, आणि जगानें याच मार्गानें जायें म्हणून ते अष्टाहासानें, श्रद्धेनें स्वतःच्या जीवनाची ज्योत पेटती ठेवून सागत आहेत.

प्रवचन ७ वें

आज शेरटचा दिवस, समारोपाचा दिवस. आज येथे महात्माजींच्या जीवनाचा चित्रपट कलावान् बंधूंनी चित्ररूपाने माडला आहे. प्रवचनातील कल्पनाहि अशा माडता येतील, असो. आज मी अहिंसेवर विवेचन करणार आहे. महात्माजींनी जो स्वराज्याचा चोरस सांगितला त्यात राजनीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक सर्व प्रकारची विषमता जावी असे सांगितले. आपण चार प्रवचनात या गोष्टींचा थोडाफार उद्‌घापोह केला. पाचव्या नि सहाव्या प्रवचनात सत्यासंबंधी विवेचन केले. कारण जी सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करायची म्हणून महात्माजी सांगतात, ती सत्याप्रही मार्गाने नष्ट करायची आहे. सत्याप्रही मार्ग म्हणजे सत्य अहिंसेचा मार्ग. हे सत्य म्हणजे काय याचा खुलासा व्हायला हवा. सत्य आत्मवत् सर्व भूतानि वृत्ति होण्यात आहे. सत्य म्हणजे सर्वभूतहित असे आपण पाहिले. आता अहिंसा म्हणजे काय

पाहू. अहिंसा नि सत्य परस्परपूरक आहेत. किंवाहुना एक-
 रूपच आहेत सत्य म्हणजे सर्वभूतहित म्हणजे सर्वभूतमात्रा
 वर प्रेम असेच नाही का होत ? अहिंसा नसेल तर सत्य
 नाही. अहिंसेनेच आपण सर्वांवर प्रेम करू. म्हणजेच सर्व-
 भूतहितरत वनू. म्हणजेच सत्यप्राप्ति करून घेऊं. अहिंसे
 शिवाय सत्यप्राप्ति, सत्यदर्शन नाही. ही जी गांधीजींची
 निष्ठा तिच्याविषयी आज चार शब्द सांगणार आहें. सत्याची
 जी आपण कल्पना घेतली. तिच्या निरनिराळ्या अर्थानें
 सदभांत आपण पर्याय शब्द वापरले सामाजिक सत्य म्हणजे
 न्याय न्यायबुद्धि म्हणजे सर्वभूतहित बुद्धि, सर्व समाजाच्या
 हिताची बुद्धि. प्रत्येक मनुष्य केवळ स्वार्थाच असतो असे
 नाही मनुष्य केवळ स्वार्थी नाही, केवळ न्यायी आहे.
 त्याच्याजवळ स्वार्थ बुद्धिहि आहे, न्यायी वृत्तिहि आहे परंतु
 ही न्यायी वृत्ति, धर्मवृत्ति मलिन होते. स्वार्थी वृत्तिच वळावते.
 नि स्वार्थ बुद्धि ही एक निष्ठा आहे ती सर्वांजवळ नसते
 परंतु तिचा आधार घेतल्याचाचून समाज सुखी होणार नाही.
 प्रत्येकानें आपापला स्वार्थ साधाना असे आपण म्हणू तर
 कोणाजवळ सतोप मिळणार नाही. समाजरचना अशा
 अनिर्बंध रीतीने कशी पाळणार ? समाजाची उभारणी सेवा,
 न्याय, कर्तव्य यांवर करायला हवी. आजची समाजरचना
 स्वार्थ नि स्पर्धा यांवर उभारलेली आहे. मानसमाजाला ही
 लाडनास्पद गोष्ट आहे. माननाला हा फलरु आहे. सेवा व
 कर्तव्य यांच्या आधारावर समाजाची उभारणी करारी अशी
 महात्मा गांधींची इच्छा आहे. आज जगांत जें राजकारण
 नि अर्थकारण रूढ आहे त्यामुळे त्यांना दुःख होतें. त्याचा

विचार करताना मनाला खेद झाल्याशिवाय रहात नाही असें
 ते म्हणतात. ते म्हणतात कीं मानवी व्यग्रहारात कर्तव्य,
 न्याय, सेना हीं तत्त्वे येतील तरच उन्नति शक्य आहे.
 आपल्या सर्वांच्या व्यग्रहारात सत्य म्हणजेच सर्वांच्या कल्या-
 णाची इच्छा आणि अहिंसा म्हणजे सर्वांवर प्रेम या दोनां
 गोष्टी दाखल होतील तर किती छान होईल ! हीं तत्त्वे
 जोपर्यंत व्यग्रहारात येत नाहीत, तोपर्यंत कितीहि इतर
 सुधारणा केल्या तरी मानवी उन्नति होईल, सर्वांना खरे
 सुख प्राप्त होईल असें वाटत नाही. आर्थिक, राजकीय
 सर्वेच व्यग्रहारात धर्मबुद्धि हवी. महात्माजींची धर्मकल्पना
 सर्वजीवनव्यापी आहे. सारेच व्यवहार मानवाच्या हित-
 बुद्धीनें केले पाहिजेत. आज जगात युद्धे आहेत. का ? तर
 सर्वत्र स्पर्धा नि स्वार्थ याची चलती आहे. हीं आज
 जीवनसूत्रे आहेत. स्पर्धा नि स्वार्थ जायला हवी असतील
 तर निराळी समाजरचना हवी. महात्माजींचा चरखा, त्याचा
 प्रामोद्योग, या गोष्टींकडे आपण अशा दृष्टीनें पाहू तरच
 त्यातील अर्थ कळेल. चरखा, प्रामोद्योग याची कास धराल
 तर युद्धे जातील. अहिंसक समाज निर्मायचा असेल तर
 याची कास धरवी लागेल. चरखा म्हणजे अहिंसेचें प्रतीक.
 महात्माजी असें म्हणतात यातील भाषार्थ काय ? युद्धे
 टाळणे आणि प्रामोद्योग याचा सबंध काय ? महात्माजी
 म्हणतात, आजची युद्धे का आहेत हे लक्षात घ्याल तर मग
 माझ्या प्रामोद्योगाने युद्धाचें कारणच उरणार नाही हे तुमच्या
 लक्षात येईल. ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानवर सत्ता चालवू
 इच्छितात. का ? केवळ सत्तेसाठीं सत्ता त्यांना नको आहे.

त्याना व्यापार हा आहे. व्यापारासाठी त्याना येथे सत्ता हवी आहे. परंतु आपण जर प्रामोद्योगाचे ध्येय केले, प्रामोद्योग हा जीवनधर्म केला तर ? प्रामोद्योगाचीच गात्रच्या आनश्यक गरजा आपण भागवू लागलो समजा येथील बेकारी आम्हाला नाहीशी करायची आहे, म्हणून आम्ही आमच्या गात्रातच वस्तू निर्मून त्याच वापरण्याचा निश्चय केला आहे, अशी समजा आपण घोषणा केली तर येथे सत्ता चालवायला कोण येईल ? जीवनाला आनश्यक अशा गरजांच्या वाद्रीत जर आपण सारे स्वायत्तबी झालो तर साम्राज्यवादी येथे राज्य करू इच्छिणार नाहीत येथे सत्ता चालण्याची त्याची इच्छा नाहीशी होऊन जाईल. गांधी जींची अशी ही विचारसरणी आहे मोठमोठे कारखाने काढून सपत्तीचे केन्द्रीकरण आणि त्याचबरोबर सत्तेचेहि केन्द्रीकरण करून सर्व जगात एक राज्य स्थापण्याचा हा काळ आहे असे कोणी म्हणत असतात. जागतिरु दळणवळण वाढले आहे, त्यामुळे आज व्यापारहि सर्वत्र पसरले. त्यातच अधिकाधिक जगाचे कल्याण आहे सारे जग जणू एक होईल परंतु असे सांगणारे किनीहि सांगेत, आम्हाला एक गोष्ट दिमत आहे की, आजचे दळणवळण हे लुप्तपणासाठी आहे अपहरण करण्यासाठी हे दळणवळण वाढण्यात आले आहे हे केन्द्रीकरणहि अशासाठी की, कोणत्या तरी राष्ट्राचे प्रमुख सर्व जगभर व्हावे जर्मनी, जपान, अमेरिका, इंग्लंड यासाठीच लढन आहेत. जर्मनीचा पाडाव होईल असे दिसत आहे. इंग्लंड, अमेरिका अखेर विजयी होतील. इंग्लंडहि अमेरिकेचे आर्थिक गुलाम होईल. अमेरिका जगा-

वर प्रमुख — आर्थिक प्रमुख राखू पाहील. सर्व संपत्ति
 अमेरिकेंत केन्द्रीभूत होईल म्हणजे सत्ताहि तेथेंच. रशिया
 आणि अमेरिका याची पुढें चुरस लागेल महामा गाधी
 म्हणतात, हीं युद्धें थावायचीं नाहींत एक महायुद्ध संपून
 दुसरें धीस वर्षांनीं आलें. हें दुसरें संपून तिसरें पुन्हा येईल
 हीं युद्धें थावायचीं असतील तर सपत्तीचें केन्द्रीकरण कर-
 प्याचा प्रकार नष्टच करायला हवा आपापल्या आवश्यक
 गरजा तेथले तेथलेच लोक उत्पन्न करायला उभे रहायला
 हयेत यात स्वदेशी भावना आहे माझ्या शेजारचे लोक ज्या
 वस्तु करतात, त्याच मी घ्याव्या त्यात शोधबोध कराने
 सुधारणा करान्या शेजारच्या, जगळ्या वागवाचे धंदे
 सुधारून त्याची उत्पत्ति करानी आणि त्या वस्तूचा मी
 उपभोग घ्यावा कोणतीहि वस्तु घेताना ती कोणी निर्माण
 केली, कोठें निर्माण शाली हें सदैव पाहिलें पाहिजे वस्तु
 निरुत घेताना आपण मोबदला देतो परंतु हा मोबदला
 काठें जात आहे, कोणाला मिळत आहे, याची सदैव जाणीव
 आपणांस हरी ज्याला मोबदला जातो त्याचें पोट भरतें कीं
 नाही? मोबदला दिला तो योग्य आहे कीं नाही? याचा
 पिचार वास्तविक करायला हवा आजचें देवघेरीचें सूत्र
 “ स्वस्तात स्वस्त निरुत घेऊन, महागात महाग निरुत घेऊन ”
 असें आहे To buy in the cheapest and sell in the
 dearest market अमेरिका, जपान वगैरे देश जेथें स्वस्तात
 स्वस्त माल मिळेल तेथून घेतात आणि जेथें महागात महाग
 किंमतीस निरुत घेईल तेथें निरुतात. परंतु अशा या व्यव-
 हारात न्यायबुद्धि नाही मी जर स्वस्तात स्वस्त वस्तु घेतली

तर ती महागात महाग करून का तिकावी ? वस्तु अत्यंत स्वस्त मिळते. का मिळते ? त्याचा तुम्हीं विचार करायला हवा. नाही तर घोर पातळें तुम्ही कराल. समजा, एखाद्या गावाला आग लागली. जळून गेली घेरदारें त्याचे कोळसे झाले. हे कोळसे स्वस्त म्हणून विस्त घेताना तुम्हाला आनंद वाटेल का ? स्वस्तात स्वस्त बाजारात विकत घेण्याचा हाच प्रकार आहे मी माल खरेदी करून ठेवायचा आणि ज्या लोकाना त्याची जरूर त्यांना तो चौपट पाचपट किमतीस विकायचा हें वरें का ? महात्मा गांधी ही वृत्ति कशी सहन करतील ? तो सद्-व्यवहार नाही. मी माझ्या ध्यानं समाजाची सेवा करित आहे ती निशिष्ट सेवा मला करता यावी म्हणून काहीं फायदा मी घेणें योग्य आहे. जरूर तेवढाच फायदा मी घ्यावा समाजानें नियंत्रण घातलें नाही, सरकारनें घातलें नाही, तरी आपण होऊनच स्वतःला नियंत्रण घाडून घेतलें पाहिजे. वाटेल तितक्या फायदा घेणें ही आसुरी वृत्ति आहे स्वस्तात स्वस्त विकत घेऊन महागात महाग विकणें हा अन्याय आहे. चरखामचाची माडणी करताना महात्माजींनीं सांगितलें होतें की, आठ तास काम करणाऱ्यांना पोटभर तरी मजुरी देता आली पाहिजे. महाराष्ट्रानें हा प्रयोग केला होता. आठ तास सूत कातलें तर चार सहा आणे तरी मजुरी मिळायी. सूत कातणाऱ्याला किती मिळतें हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे श्रम करणाऱ्याला किती मिळतें याचा विचार न करता माल निर्माण करणें हें योग्य नाही. श्रम करणाऱ्याच्या आवश्यक गरजा भागतात की नाही हें पाहिलें पाहिजे. महात्माजींच्या प्रयोगात ही दृष्टि असे काहीं मोठे

कारखाने झाले म्हणजे माझ्या देशातील संपत्ति वाढली असें नाही. लाखों खेडी आहेत. तेथील संपत्ति वाढली का ? संपत्तीची विभागणी होत आहे का ? का एके ठायीं दीग आहेत ? ज्याने सेना केले त्याला संपत्ति मिळते की नाही हें मी पाहीन असें महात्मा गांधी म्हणतात. मी ज्याला रात्रविलें, श्रमविलें त्याच्या पोटाला काय मिळालें ! दुसऱ्या-पासून वस्तु विकत घेताना त्याला कष्ट किती पडले, त्याचा योग्य मोदला त्याला मिळत आहे की नाही, त्याच्या आन-श्यक गरजा भागतील इतपत त्याला मिळालें तरच तो पुढें काम करूं शकेल, हे सारे विचार गांधीजींच्या अर्थशास्त्रात आहेत. हें सारें करून मग थोडी संपत्ति मला मिळाली तरी ती हिताग्रह आहे. ती यज्ञशिष्ट संपत्ति आहे.

कोणी विचारतात की, आजच्या काळीं तुमचा हा स्वदेशी-धर्म संकुचित नाही का ? आपल्या प्रान्ताचा, खेड्याचा विचार करणें संकुचितपणाचें नाही का ? हे प्रश्न फोल आहेत. जेव्हा आपण दूरचा माल घेतों तेव्हा त्या दूरच्या लोकांसहि खायला मिळारें असा विचार करून का आपण तसें करीत असतो ? मुळीच नाही. वस्तु सुबक आहे, स्वस्त आहे, ध्या. हाच विचार मनात असतो. ज्याचा माल आपण घेतों, त्या माल तयार करणाऱ्या श्रमजीवींच्या आनश्यक-गरजा भागतात की नाही हें आपण पाहिलें पाहिजे. तसें करताना आपलें नुकसान होत असलें तरीहि त्याची भरपाई केली पाहिजे. अशा सेनाबुद्धीनें जेव्हा आपण व्यवहार करू इच्छितों तेव्हा तो जगातील लोकांशीं कसा करूं शकूं ? माझ्या गावच्या लोकांची सेना करणें मला सांणें

आहे, सहज आहे. तो माझी गरज भागवील, मी त्याची. सेनावृत्तीचें अर्थकारण असेल तर यात्रिक उत्पादनानें ते कसे शक्य ? तेथें प्रामोद्योगच हवा. संपत्तीचें विकेंद्रीकरण आपोआपच होईल. आम्हाला आमच्या गात्राची व्यवस्था लावणें सोपें आहे. मॅचेस्टरची सेना आम्ही करणें कठीण. महात्मा गांधी म्हणतात की, संपत्तीचें विकेंद्रीकरण करून आर्थिक व्यवहारातहि अहिंसा आपण दाखल करूं या. ही अहिंसावृत्ति दाखल करायची असेल तर पूर्वीच्या प्रामसंस्था पुन्हा प्राणमय करायला हव्यात. प्रामोद्योग सुरू केले पाहिजेत मोठमोठ्या कारखान्यातीउ मालाशी स्पर्धेत हा प्रामोद्योगी माल टिकेल कसा ? याचें उत्तर एवढेंच की, गात्रातील माल ध्यायचा; बाहेरचा ध्यायचाच नाही. गात्रातील मालातहि सुधारणा करित जायचें. सुधारणा करायची नाही असें नाही. मागे वस्तु निर्माण करित होतों तशाच पुढें कराव्या असें नाही. शोधशोध करायचे. सेनेची मर्यादा ओळखून जें क्षेत्र असेल तेथें वसून सुधारणा करून माल भरपूर वाढवा. गात्राच्या वस्तूचा खरा अभिमान असेल तर तिच्यातील दोष दूर करा. ती चांगली करा. सर्वधर्मसमभार आपण म्हणतो म्हणजे काय ? माझ्या धर्माचा मी अभिमान धराना; त्याच्या धर्माचा त्यानें धराना. परंतु माझ्या धर्मातील सर्वच गोष्टी चांगल्या असें मी नाही म्हणता कामा. अभिमान याचा अर्थ जे दोष असतील ते काढून गुणांची वृद्धि करणें. दोषाचा अभिमान धरायचा नसतो. अभिमान गुणाचा धरायचा. माझ्या धर्माचा मला अभिमान असेल तर मी त्यात सुधारणा करित जाणें हें माझे कर्तव्य आहे. गात्राची

सुधारणा, कुटुंबाची सुधारणा, धर्माचा सुधारणा अशीं अनेक कर्तव्ये असतात. माझ्या धर्माचा अभिमान म्हणजे दुसऱ्यांना माझ्या धर्मात आणणे नव्हे. ज्या वातावरणात मी राहिलो, मी वाढलो, तें मला प्रिय असतें मी त्यांतील वाईट भाग काढला पाहिजे. माझ्या भोंवतालची ह्या मला शुद्ध केली पाहिजे. सर्वधर्मसमभाव अशांनीं येईल. तारे धर्म शुद्ध होत गेले म्हणजे त्याच्यात भाडण राहणार नाही.

अहिंसेनेच जगात खरा न्याय स्थापिला जाईल हा महात्मा गांधींचा सर्व जगाला संदेश आहे. अहिंसावृत्ति पाळली जाण्याची आज तरी कितीशी आशा आहे ? महात्माजी म्हणतील की, मी माझ्यापरी खटपट करीत आहे लोकाना सागत आहे. महात्माजी हेहि क्रान्तिकारकच आहेत. ते मुख्यतः सामाजिक क्रान्तिकारक आहेत. परंतु राजकारणाच्या अडचणी येतात म्हणून ते राजकीय क्रान्तिकारकहि आहेत. अहिंसा, सत्य यांना सोडून व्यवहार सुरू होतात तेव्हा पुन्हा पुन्हा सत्य - अहिंसेवर अधिकाधिक जोर देणाऱ्या व्यक्ति येतच असतात. पूर्वीचे विधिनिषेध आज अपुरे आहेत. एका वेळचे विधिनिषेध दुसऱ्या वेळेस उपयोगी पडतीलच असे नाही. आज आपण पुढें गेलें पाहिजे. सत्यपालन करताना, अहिंसा पाळताना दुसऱ्यास त्रास देऊ नका असे सांगण्यात येतें. परंतु विचार केला तर दुसऱ्यास त्रास होतोच. एक प्रकारची अहिंसेने आपण सक्ति करीत असतो. माझा मुलगा दुराचारी आहे असे दिसले तर मी त्याला आधार देणार नाही, त्याच्याशी असहकार करीन असे महात्मा गांधी म्हणतील त्या परिस्थितीत मृत्युहि आला तरी सहकार

करणार नाही. त्याचा परिणाम मृत्युंत होईल अशी कांहीं आधी कल्पना नसते. हिंसा करावी, मरण यावे हा उद्देश नाही. तो सुधाराचा हा हेतु. निदान माझ्याकडून तरी जे मला पाप वाटते त्याच्याशी सहकार होतां कामा नये, त्या पापाला मदत मी करतां कामा नये. जे असत् व्यवहार करतात त्यांना असत् व्यवहार करून उपजीविका मिळविण्याची संवय जडलेली असते. ही संवय ते सोडीत नाहीत. अशा असत्य व्यवहार करणाऱ्यांशीं मी जर असहकार केला तर त्यांना त्रास होतो ही गोष्ट खरी. आपण असा त्रास त्यांना होईल हें गृहीत धरूनच असहकार करतो. त्रास द्यावा हा हेतु नसतो. परंतु परिणाम तसा होतो. समजा, आपण स्वदेशी धर्म आचरूं लागलों तर इंग्लंडमध्ये थोडी बेकारी होईल. परंतु त्याला इलाज काय? इंग्लंडमधील लोकांनी निराळी राहाणी स्वीकारावी. हिंदुस्थानातील धंदे बुडवून त्यांनी सुखांत रहावे ही हिंसा आहे. जगांतील क्लेश दूर करण्याचे दोन मार्ग आहेत.

१ अन्याय चाडू ठेवून क्लेश दूर करूं वघणें.

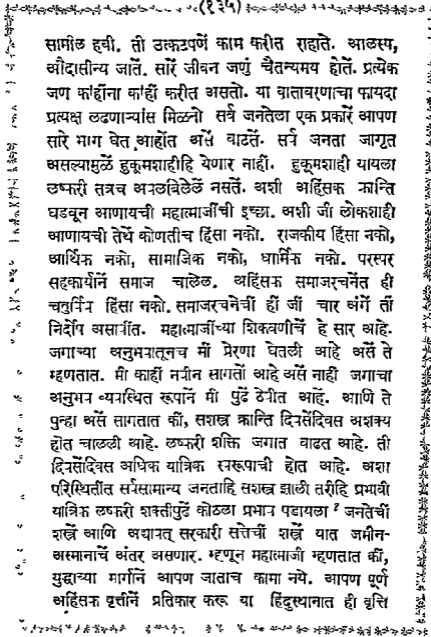
२ न्यायप्रस्थापना करून सत्यावर आधारलेली समाज-
रचना निर्माणें.

पहिला मार्ग आमरु आहे. अहिंसा म्हणजे दुबळेपणा नव्हे. प्रेम म्हणजे अन्यायहि चाडू देणें असा अर्थ नव्हे. ब्रिटिशांवर प्रेम करणें म्हणजे ब्रिटिश हिंदुस्थानची जी पिळगणूफ चालवीत आहेत तिला मान्यता देणें असा अर्थ नव्हे. त्यांचा अन्याय सहन करून मी माझ्या शेजारच्या बांधवांची दुःखे फलीं दूर करूं ! अहिंसा म्हणजे सत्याची प्रतारणा

नव्हे. इंप्रजानाहि मीं सत्य गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं तुम्ही
 अशी दुसऱ्यांची पिळणूक करणे वरें नाहीं. सत्यनिष्ठा फटोर
 असतें. असत्यांनं, अन्यायांनं सुख मिळत नसतें ही गोष्ट
 निर्विवाद आहे. न्याय आल्याशिवाय सुख नाहीं. न्याय कशा
 रीतीनं स्थापवयाचा हा प्रश्न आहे. हिंसनें न्यायाची स्थापना
 करतां येईल का ! तो प्रयोग हजारों वर्षे चालला आहे. तो
 प्रयोग फसला. हिंसनें न्याय स्थापण्याचा प्रयत्न कधींच
 यशस्वी होत नाहीं. तात्पुरता प्रयत्न सफल झाल्याचा भास
 होतो. बाह्यतः यश मिळाल्यासारखें दिसलें तरी खऱ्या
 अर्थानें तें यश नसतें. ज्या कारणास्तय हिंसा केली तें
 कारण सिद्धीस गेलेलें दिसत नाहीं. सशस्त्र क्रान्ति कल्याण-
 कारी नाहीं, तशी करूं नये असें गांधीजी म्हणतात. त्याच्या
 म्हणण्याचा अर्थ नीट समजून घेऊ या. म्हणजे बराचसा
 उलगडा होईल. ते म्हणतात कीं, माझे हें निश्चित मत आहे
 कीं, सत्याग्रह हेंच भारतीयांचें शस्त्र आहे “ सत्याग्रह एव
 शस्त्र भारतीयानाम् ” हें गांधीजींचें सूत्र आहे. ते म्हणतात,
 “ जग तर हिंसेला कटाळलें आहे. हिंसनें उद्देश सफल
 होत नाहीं. हिंसा यशस्वी व्हायला तीहि प्रबळ असात्री
 लागते, आणि ती यशस्वी होते तेव्हा अति यशस्वी होते.
 इतकीं कीं, ज्या लोकशाहीसाठीं म्हणून आपण सशस्त्र क्रान्ति
 केली, त्या लोकशाहीपरहि ती विजय मिळविते. लोकशाहीहि
 नष्ट होते. ” राजकीय लोकशाही, आर्थिक लोकशाही यावी
 म्हणून सशस्त्र क्रान्ति. परंतु राजकीय लोकशाही तर नष्टच
 होते. ह्कुमशाह्या अस्तित्वात येतात असा जगाला अनुभव
 येतो. म्हणून महात्माजी म्हणतात कीं, जग या मारानारीला

वितळें आहे, कटाळलें आहे, रक्तपाती क्रान्ति जगांत यशस्वी
 होणें शक्य नाही असें वाटतें. जगाची गोष्ट सोडून देऊ.
 भारतात तरी ती यशस्वी नाहीच होणार. येथील जनताच
 सशस्त्र क्रान्तीला इतका पाठिंबा देणार नाही. आणि काहींनीं
 सशस्त्र होऊन समजा, क्रान्ति यशस्वी केली तरी तिच्यामुळें
 जनतेचें कल्याण होईल असें वाटत नाही. सशस्त्र क्रान्तीने
 त्याची गुलामगिरी अधिकच वाढेल, चिरस्थायी होईल.
 सशस्त्र वर्गाची एक हुकमत स्थापन होईल. जनतेशीं या
 सशस्त्र वर्गाचा सवध राहणार नाही हातात सत्ता ठेवण्याची
 त्याची लालसा वाढेल एकरूपारें परकी राज्यच तें. परतत्र
 ताच ती. तें स्वराज्य नहे सत्तेच्या जोरावर परकीयांनीं
 राज्य चालवळें काय, स्वामीयांनीं चालवळें काय ? परतत्र-
 ताच ती ज्या स्वराज्यांत प्रत्येकाला हें माझे असें वाटेल तेंच
 खरें स्वराज्य माझ्या वाजून जर सय असेल, माझी आत्म-
 क्लेश भोगायची जर तयारी असेल तर मी अन्याय नष्ट करू
 शकेन. अशी प्रचीति ज्या राज्यात येते ती लोकशाही.
 अहिंसेवर उभारलेली लोकशाही जेथें असें करता येणें शक्य
 नसेत्र तेथें लोकशाही नाही. सपिनय कायदेमग हा प्रत्ये
 काचा हक्क आहे अहिंसक प्रतिकारात सर्वांना वाय शरी
 रानें धट्टपुट असोत वा अशक्त असोत, मनोधैर्य असलें
 म्हणजे झालें अहिंसक क्रान्ति यशस्वी व्हायला विवायक
 रचनाहि मोठया प्रमाणात पाठीशीं असांगे लागते. सारेच
 गोळ्या खायला तयार होतील असें नाही सारेच लढपात
 भाग घेतील असें नाही. शेंकडा काहीं लोक प्रयत्न स या-
 प्रही सैनिक बनतील, परतु विनायक कार्यांत सारी जनता

सामील हवी. ती उत्कटपणे काम करीत राहाते. आलस्य, औदासीन्य जाते. सारे जीवन जणुं चैतन्यमय होते. प्रत्येक जण काहीना काही करीत असतो. या वातावरणाचा फायदा प्रत्यक्ष लढणाऱ्यांस मिळतो सर्व जनतेला एक प्रकारे आपण सारे भाग घेत आहोत असे वाटते. सर्व जनता जागृत असल्यामुळे हुकूमशाहीहि येणार नाही. हुकूमशाही यायला लष्करी तंत्रच अजलविलेले नसते. अशी अहिंसक क्रान्ति घडवून आणायची महात्माजींची इच्छा. अशी जी लोकशाही आणायची तेथे कोणतीच हिंसा नको. राजकीय हिंसा नको, आर्थिक नको, सामाजिक नको, धार्मिक नको. परस्पर सहकार्याने समाज चालेल. अहिंसक समाजरचनेत ही चतुर्विध हिंसा नको. समाजरचनेची ही जी चार अंगे ती निर्दोष असतात. महात्माजींच्या शिकवणीचे हे सार आहे. जगाच्या अनुभवातूनच मी प्रेरणा घेतली आहे असे ते म्हणतात. मी काही नवीन सागतो आहे असे नाही जगाचा अनुभव व्यग्रस्थित रूपाने मी पुढे ठेवीत आहे. आणि ते पुन्हा असे सागतात की, सशस्त्र क्रान्ति दिवसेंदिवस अशक्य होत चालली आहे. लष्करी शक्ति जगात वाढत आहे. ती दिवसेंदिवस अधिक यात्रिक स्वरूपाची होत आहे. अशा परिस्थितीत सर्वसामान्य जनताहि सशस्त्र झाली तरीहि प्रभावी यात्रिक लष्करी शक्तीपुढे कोठला प्रभाव पडायला जनतेची शस्त्रे आणि अघात सरकारी सत्तेची शस्त्रे यात जमीन-अस्मानाचे अंतर असणार. म्हणून महात्माजी म्हणतात की, युद्धाच्या मार्गाने आपण जाताच कामा नये. आपण पूर्ण अहिंसक वृत्तीने प्रतिकार करू या हिंदुस्थानात ही वृत्ति

निर्माण झाली तर परराज्यहि येथे राहणार नाही आणि देशी लष्करशाहीचाहि संभव नाही. जगांत युद्ध आहे. आपणांस त्या युद्धांतून सुटायचे असेल तर हाच मार्ग. देशात अहिंसक क्रान्ति करावयाची. गांधीजींनी तर कोणत्याहि युद्धात मी कधी सामील होणार नाही म्हणून सांगितले आहे. राष्ट्रीयसभेची आजची वृत्ति इतकीच की "हें युद्ध किमर्थ तें सांगा. युद्धहेतु सांगा. मग आम्ही वजूं." महात्मा गांधींनी, जवाहरलालजींनी राष्ट्रसभेस पुढें नेले आहे. पूर्वी ब्रिटिश सत्तेशी सौद्याची भाषा आपण करीत असूं. आतां ती भाषा नाही. आतां सौद्याची भाषा असली तरी नैतिक मूल्ये गृहीत धरून ती आहे. युद्ध कशासाठी आहे ? बोला. आपल्या राष्ट्राची अहिंसेच्या दृष्टीने ही प्रगतीच आहे. केवळ सौद्याची भाषा असती तर इतर गोष्टींचा आपण विचारच केला नसता. एरूच अट घातली असती. हिंदुस्थानला स्वराज्य देतां का बोला. तसें करीत असाल तर तुमच्या वाजूनें लडूं. राष्ट्रीय सभेत एवढ्याहि गोष्टीवर तृप्त होऊन ब्रिटिशांच्या वाजूनें लडूं म्हणणारे काहीं आहेत. परंतु १४ सप्टेंबरचा जो ठराव त्यांत तशी सौद्याची भाषा नाही. त्या ठरावांत 'युद्धहेतु जाहीर करा; ते हिंदुस्थानला कसे लायतां तें सांगा.' अशी भाषा आहे. तरीहि हिंदुस्थान युद्धांत सामील होईलच असेहि त्या ठरावांत निश्चित नाही. आम्हांला हें युद्ध धर्म्य वाटले तर विचार करूं. उद्यां चीन तुमची वमाहत व्हावी म्हणून का लढायचे ? चीन ब्रिटिश राष्ट्रसंघांत वा साम्राज्यांत आणायचा असेउ तर आम्ही कशी मदत करूं ? राष्ट्रीय

सभा धर्ममय युद्धाच्या भूमिकेवर आहे. नैतिक दृष्टि डोळ्यांसमोर ठेवून हे युद्ध आहे असे अभिप्रेतन या. हे लोकशाहीसाठी असेल तर साम्राज्य सोडा. वसाहतींना स्वातंत्र्य या आम्हांला स्वराज्य दिले; परंतु इतर वसाहती परतत्रच तर आम्ही का म्हणून युद्धात यावे ? केवळ आमचाच प्रश्न नाही महात्माजी ब्रिटिशबरोबर सौदा करायला तयार नव्हते. महात्माजींची भूमिका राष्ट्रसभेने सोडली तेव्हाच सौदाची भाषा आली असे म्हणतात. तसे म्हणणेहि चूक आहे. आजहि राष्ट्रसभेची सौदाची भाषा नाही. युद्धहेतु पटवा. खात्रीचा पुराना प्रत्यक्ष रूपात या. हे युद्ध न्यायासाठी आहे असे आम्हाला पटवा. मग आम्ही लढू म्हणजे नैतिक मूल्यासाठी लढू अशीच राष्ट्रसभेचीहि भूमिका आहे. राष्ट्रीय कल्याणाची वृत्ति जगत्कल्याणाच्या वृत्तीशी तिने जोडली आहे. केवळ स्वतःचा स्वार्थ राष्ट्रसभा वधती तर तिने निराळी भूमिका घेतली असती. महात्मा गांधी राष्ट्रसभेच्या पुढे जाऊन 'युद्धविरोधाचा प्रचार करा, सर्वत्र जा' असे सांगू लागले. "देशावर परकी आक्रमण झाले तर ज्यांना हिंसेने रक्षण करता येईल त्यांनी हिंसेने करावे सत्कार्यार्थ हिंसा असेल तर परवानगी परंतु मी अहिंसेनेच प्रतिकार करीन" असे ते म्हणाले.

परंतु देशात जेव्हा चलेजाव लढा सुरू होणार होता तेव्हा त्यांनी हिंसेला मान्यता दिली नव्हती. जो लढा आता चालला आहे, त्यात अहिंसेची व्याप्ति किती, हिंसेची किती, कोण किती बरोबर, कोण किती चूक तो हिशेब मागून घ्या. परंतु एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे की, आज असा कोणीहि

शंभर टके मी हिंसात्मक आहे असे म्हणेल. आमचा लढा स्वार्थासाठी आहे, सौद्यासाठी आहे, तो हिंसात्मक आहे असे कोणी म्हणू शकणार नाही. वर्षभर चळवळ चालली. महात्मा गांधींच्या पाठीमागे जनतेने लढा दिला, अद्याप देत आहे. राष्ट्रीयसभेमध्ये मतभेद असले तरी महात्माजींच्या मागे सारे आहेत. अहिंसापालनाची वृत्ति सर्वत्र उत्पन्न झाली आहे. वास्तविक त्रिटिशशी आपण युद्ध पुकारलेले, परंतु जनतेकडून हत्या क्वचितच झाली. ४० कोटी लोक हिंसा करायची असे मनात आणते तर ते अपार करू शकते. परंतु 'प्राण पवित्र माना' अशी घोषणा सर्वांनी केली. जगाच्या इतिहासात ही अपूर्व गोष्ट होती. शत्रूच्या रक्ताचा थेंबहि न सांडता हा लढा लढवला गेला. ही जी वृत्ति महात्माजींनी निर्माण केली, ती सामान्य नाही. जगाच्या इतिहासात भर घालणारी ही अपूर्व वस्तु आहे. महात्माजींनी जगाच्या इतिहासात एक नवीन प्रकरण लिहिले. अहिंसेच्या मर्यादा लढा चालवणाऱ्यांनी नितपत पाळल्या, त्यांना त्या नितपत झेपल्या हा वादाचा प्रश्न असला तरी, महात्माजींच्या सत्याग्रहाच्या मर्यादा कोणी सोडून दिल्या असल्या तरी, सत्याग्रहाची वृत्ति महात्माजींनी जी कोट्यवधि लोकांत निर्माण केली, ती इतिहासात नवीन वस्तु आहे यांत शंका नाही जो लढा बाहेर झाला, त्याची फोणासहि शरम यात्रायला नको सरकारच्या परतप्राय हिंसेच्या मानाने जनतेच्या हातून झालेली हिंसा कणासमान आहे आणि प्राणहत्या तर जनतेने जनज्वलज्वल शपथपूर्वक वर्णवच मानली होती.

महात्माजी जगातून युद्धे जागी म्हणून हा नवीन प्रयोग

करीत आहेत. ते नवीन मार्ग दाखवीत आहेत. न्याय-
 प्रस्थापनेसाठीहि हिंसा नको. यासाठी हा त्याचा नवा युद्ध-
 प्रकार. अहिंसक युद्धाचा प्रकार. या मार्गाचे ते संशोधन
 करीत असतात. हिंदुस्थानात ते जो हा प्रयोग करीत आहेत,
 त्याच्याकडे जगाचे लक्ष आहे. जगामध्ये ध्येय वाढली, सार्व्ये
 वाढली; परंतु साधने तीच आहेत. आपलीच साध्याविषयीची
 भाषा वया. पूर्वी म्हणत असो की, हे परके आधी येथून
 जाणेत. पुढे म्हणू, लागलो की, जे स्वराज्य येणार ते
 एकतंत्री नको, लोकशाही स्वरूपाचे ते हवे. देशातील
 सर्वांना मताधिकार हवा पुढे एवढ्यानेच सपले नाही. आर्थिक.
 सुस्थिति यायला हवी. सामाजिक समता हवी. समाजवाद
 एकप्रकारे यायला हवा. परंतु हेहि अखेरचे ध्येय,
 नाही. राजकीय हिंसाच नको असेल तर स्टेटच नको. सर
 कारच नको. सरकार असणे म्हणजे समाजात थोडा तरी
 अन्याय आहे हा अर्थ होय. कम्युनिस्टहि म्हणतात की,
 अखेर सरकारच नको. महात्माजीहि एका अर्थी अराजक
 म्हणजे राज्यसत्ताच नको असे मानणारे आहेत. केवळ सत्य
 युग यावे. सारे सत्याने, न्यायाने, सहकार्याने वागणारे झाले
 म्हणजे मग सरकार ही वस्तु कशाला ? सरकाररूपी संस्थेला
 खुशाळ मग संप्रहालयात ठेवू. अशा रीतीने ध्येय विकसत
 जात आहेत. परंतु ध्येयाच्या उत्तरोत्तर निकासाबरोबर साध-
 नाचाहि विकास होत गेला का ? साधने तीच. वाण जाऊन
 बंदूक आली. बंदूक जाऊन तोफ आली - परंतु साधने
 हिंसेचीच. हिंसेनेच माणूस माणसास लुबाडतो. हिंसेनेच
 साम्राज्ये, हिंसेनेच समाजवाद, हिंसेनेच राज्यसत्ताहि दूर

करायची. साध्यें नानाप्रकारचीं. परतु साधन हिंसेचेंच हा विरोध आहे. साध्यें उत्तरोत्तर थोर असतील तर साधनेंहि थोर वापरा मार्ग शुद्ध न घेता, अतरंग शुद्ध न करता, साधनें शुद्ध न वापरता प्राप्त झालेलीं ध्येयें मला नकोत, असें महात्माजी म्हणतील पूर्वीच्याच हिंसात्मक मार्गांनीं जरी सत्ययुगाची प्राप्ति होत असली तरी ती मला नको. ती प्राप्ति नसतेच. तो भ्रम असतो. पाश्चिमात्यांनीं हा भ्रम निर्माण केला आहे. हिंसेनें सारें मिळतें असें त्यांना वाटतें. या मार्गांनीं उच्च ध्येयें कदापि प्राप्त होणार नाहींत ध्येय उच्च असेल तर साधनेंहि तितकींच उच्च वापरा. तें साधन म्हणजे माझी आत्मशक्ति अत करणाची सुधारणा आधीं सर्वांनीं करू या. ही सुधारणा माझा मीच करायची असते. म्हणून महात्मा गार्गीच्या मार्गांत स्वतःची सुधारणा आधीं असते, मग जगाच्या सुधारणेवर भर असतो. अतरंग सुधारणेपासून प्रारंभ करून मग जगाच्या सुधारणेकडे वळायचें. परतु सर्वांनीं अंतःकरणाची सुधारणा करावी असें म्हणून नागत नाहीं. त्यांना तसें करता यावें म्हणून साथ साथ दुसऱ्याहि गोष्टी आणायला हव्यात. महात्मा गार्गी एकदा म्हणाले, “ लोकांना पोटाभर जेवायला जोर्यंत मी देऊ शकत नाहीं, तोंवर त्यांना रामनाम घ्यायला तरी कमें सांगू ? ” अतरंगाच्या सुधारणेवरोवर बाह्यागाचीहि सुधारणा करित राहिलें पाहिजे. एकीकडे मन मोठें नि निर्मळ करित जाय-याचें, तर लगेच तिकडे त्याचा प्रतिघ्ननि राजकीय नि आर्थिक परिस्थिति शुद्ध करण्याच्या रूपानें उमटला पाहिजे.

• आंतरिक सुधारणेंतूनच बाह्य क्रियेचीहि सुधारणा.

प्राचीनऋषीं आपल्याऋडे याचिहि जणूं श्रमविभाग केडा गेला. कांहींनी केवळ आंतरिक सुधारणेवरच भर दिला. समाजभारणेचा कोणताहि व्यवसाय सोडण्याची वास्तविक जखर नाही. गीतेची अशी शिकवण आहे. महामा गांधी हीच देत आहेत. भगवान् बुद्ध आले तरी त्यांनाहि मी नम्रपणें चरखा चालवा असें सांगेन असें एरुदां ते म्हणाळे. पूर्वी शेतींत हिंसा होते म्हणून कोणी शेतीच सोडली. ब्राह्मणांनीं म्हणे शेती करूं नये. हें अयोग्य आहे. असें करण्याची जखरी नाही, एवढेंच नव्हे तर चूक आहे. वेदातील ऋषि सांगतो —

“रूपिमित् रूपस्व”

‘अरे, शेतीच कर’ असें वेद सांगतो. शेतीचें काम, भंग्याचें काम हीं दोन्ही कामें महात्मार्जना फार आवडतात. सेवेचें कोणतेंच कर्म अपवित्र नाही. शेतीचें काम नि स्वच्छतेचें काम — हीं कामें करणाऱ्यांना अत्यन्त मान द्या असें गांधीजी सांगतात. शेतींत हिंसा होत असेल तर ती कमी कशी करता. येईल त्याचा शोध करा. शेतीचाच त्याग नका करूं.

समाजाचा व्यवहार सोडायचा नाही. तोच व्यवहार सुंदर, उदार ध्येयवादी करायचा. जेथे असाल तेथेंच ठाण माहून आपापलीं कर्मे करीत रहा. आपापलें कर्मक्षेत्र सोडूं नका. जसें आपापल्या जागीं राहूनच भीष्माचें रक्षण करा, सेनेचें रक्षण करा “यथाभागमवस्थितम्” असें दुर्योधन आपल्या सैनिकांस म्हणाला, त्याप्रमाणें समाजाचें रक्षण, आपापलीं कर्मे जेथे असाल तेथें नीट करून करा. धंदे असे घ्या कीं जे समाजपोषक आहेत, न्यायाला पोषक आहेत.

दारुसारखे धंदे नकोत. समाजाचा नाश करणारे धंदे नकोत. आपापल्या कर्मांनी समाज सुखमय, अहिंसक म्हणजे जेथे अन्याय नाही, कोणाला दुःख नाही, कोणाचे शोषण नाही असा करायचा आहे.

“ स्वकर्म - कुसुर्मा त्यास पूजुनी मोक्ष मेळवी ”

स्वतःच्या कर्मांनीच ईश्वराची पूजा करा. समाजाची सेवा समाज म्हणजेच ईश्वर समजून करा. जें कर्म कराल त्यात सत्य, अहिंसा आणा सत्य, अहिंसा पाळून जें काहीं कराल तोंच समाजाची खरी सेवा होईल. सत्य, अहिंसा सोडून जें कराल त्यानें सेवा न होता उलट हेवाच वाटायचा. हेंच तत्त्वज्ञान. तत्त्वज्ञान म्हणून महात्माजी काहीं निराळें मानीत नाहीत हें सर्वांगीण तत्त्वज्ञान आहे. अंतरगक्रान्ति हें बाह्य क्रान्तीचें साधन अंतरंग निर्मळ करून समाजाच्या बाह्यागत क्रान्ति करू लागलात म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रान्तिहि होईल. व्यक्तीचा मोक्ष समाजाच्या मोक्षाशी महात्माजींनी जोडला आहे. सर्वांवरतीं अन्याय, हिंसा असताना त्या वातावरणात मी माझा संपूर्ण मोक्ष मिळवूं तरी कसा ? माझ्या मोक्षातहि काहीं तरी दोष, काहींतरी कमीपणा तोंवर राहणार. समाज मुक्त नाही तोंवर तुम्हीहि मुक्त नाही. म्हणून स्वतःला सुधारीत, स्वतःचीं कर्मे सुधारीत समाजहि सुधारू लागे.

महात्माजींनी एक नवीन महान् क्रान्तिकारक उभा केला आहे. जो साधु असून क्रान्तिकारी आहे. साधुता आणि क्रान्तिप्रवणता दोहोंचा रम्य संगम ज्याच्या टायी आहे असा नवयुगातील नवा क्रान्तिकारी त्यांनी उभा केला आहे.

अतरगात क्रान्ति व बाहेरहि क्रान्ति करू पाहणारा, ज्याचें साध्य शुद्ध आहे आणि साधनेंहि शुद्ध आहेत असा हा क्रान्तिकारक आहे महात्माजींनी अशा सर्वांगीण क्रान्तीची दृष्टि देण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. सारे लोक एकदम या मार्गानें जाऊ शकतील असें नाहीं सारा हिंदुस्थानहि या मार्गानें एकाएकी जाईल असें नाहीं. परंतु महात्माजींनी हिंदी राष्ट्रांन एक नमनिष्ठा उत्पन्न केली आहे यात शका नाहीं. सर्वांन कर्माधिक त्या निष्ठेचा परिणाम झाला आहे. याच मार्गानें जाऊ तर स्वतःचें, स्वतःच्या राष्ट्राचें, मानव जातीचें कल्याण आहे असें अतःकरणात सर्वांना वाटू लागलें आहे महात्माजींचें असें हें जीवनदर्शन आहे त्यांनी दिलेलें सर्व जीवनस्पर्शी असें हें कर्मयोगी तत्त्वज्ञान आहे ही नवीन जीवननिष्ठा स्वतःच्या प्रत्यक्ष आवरणानें ते देत आहेत. आज त्याचा वाढदिवस ते बधनात आहेत. परंतु त्याचे विचार जगभर जात आहेत, जात राहतील बंधनातून सर्वांना मुक्त करणारें हें तत्त्वज्ञान वाढत जाईल अशी आशा आहे सात दिवस आपण थोडा फार उहापोह केला. आज तो पुरा करू